

O nekim pitanjima austrougarske politike prema uređenju privrednih odnosa u Makedoniji i na Balkanu za vrijeme krize 1912/1913. godine*

Dževad Juzbašić

Makedonija je dočekala XX stoljeće pod jarmom feudalnog i birokratskog otomanskog sistema koji se raspadao, a bila je kao i cijela Turska istovremeno objekt imperijalističke eksploatacije evropskih velesila. Paralelno sa jačanjem njihovih sukoba na drugim područjima, interesi evropskih imperijalističkih država pred prvi svjetski rat sve više su se koncentrisali i ukrštavali na Balkanu i Bliskom istoku. Tu su se oni preplitali sa oslobodilačkim težnjama balkanskih naroda i osvajačkim pretenzijama njihovih buržoazija. Imperijalističke države zauzimale su zbog međusobnih suprotnosti nejednake stavove prema pomenutim tendencijama na Balkanu, suprotstavljajući im se ili im pružajući određenu podršku, što je zavisilo od toga u kojoj su se mjeri politički, strateški i ekonomski interesi pojedinih velesila s njima privremeno podudarali ili sukobljavali. Bez namjere da se upuštamo u razmatranje ove složene, inače u literaturi iscrpno obrađivane problematike, mi ćemo se uglavnom zadržati samo na nekim momentima austrougarske politike nakon izbivanja balkanskog rata u vezi sa pitanjem regulisanja privrednih odnosa na Balkanu, imajući prvenstveno u vidu teritorije koje su ranije pripadale evropskoj Turskoj, a posebno područje Makedonije.

Politički i privredni interesi Austro-Ugarske bili su daleko više nego bilo koje druge velesile usmjereni prema Balkanu, s obzirom na njen geografski položaj, nacionalnu i ekonomsku strukturu, pa je s toga podunavska Monarhija bila najneposrednije tangirana događajima na ovom području.¹⁾ Balkanske nacionalne države i evropska Turska bile

*) Ovaj rad je nastao razradom referata podnesenog na naučnom skupu *Radnički pokret u Makedoniji do 1929. godine*, koji je održan u Titovom Velesu od 7. do 10. maja 1969. Rad se štampa i u publikaciji Instituta za nacionalna istorija Skopje.

¹⁾ *Osterreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908. bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Actenstücke des Osterreichisch-Ungarischen*

su tradicionalno tržište i objekat ekonomske ekspanzije i političkog uticaja dvojne Monarhije.

Mada je spadala u red velesila, Austro-Ugarska je daleko zaostajala po svom ekonomskom potencijalu iza vodećih industrijskih zemalja Evrope.²⁾ Stoga ona nije bila u stanju da se uspješno uključi u borbu za kolonije, pa je za Monarhiju Balkan ostao glavni izvor sirovina i tržište za industrijsku robu. Nalazeći se i sama u ulozi poljoprivrednog izvoznika prema zapadu, i to u prvom redu prema Njemačkoj, Austro-Ugarska je u najvećoj mjeri zavisila od ekonomske politike svog najvažnijeg trgovačkog partnera.³⁾ Osim toga, ona je i sama dospjela u zavisnost od stranog, prvenstveno njemačkog finansijskog kapitala koji je zauzeo najznačajnije ekonomske pozicije u Monarhiji. Zbog nedostatka privredne snage za ekspanziju monopolističkog kapitala izvan državnih granica, u Austro-Ugarskoj se razvio poseban tip monopolizma ovisnog o stranom imperijalizmu. Njegovo obilježje bilo je da se finansijski kapital vladajućih i privredno razvijenih nacija širio uglavnom na račun zaostalijskih nacija unutar Monarhije.⁴⁾ Stoga se za razliku od drugih imperijalističkih zemalja izvoz kapitala iz Austro-Ugarske javljao najviše u obliku izvoza robe i kreditiranja trgovine,⁵⁾ što je imalo poseban značaj za držanje austrougarskih mjerodavnih faktora u toku balkanske krize koja je otvorena 1912. godine.

Ekonomski razvitak početkom XX vijeka obilježen je ponovnim oštavanjem politike visoke agrarne zaštite, što je dovelo do dalekosežnijih privrednih i političkih posljedica. Tako je industrija Monarhije morala platiti ograničenje uvoza životnih namirnica iz balkanskih država, a naročito Srbije, gubitkom velikog dijela svog tradicionalnog tržišta u korist Njemačke i zapadnoevropskih zemalja. Tome su najviše doprinijeli carinski rat sa Srbijom i turski bojkot austrijske robe za vrijeme aneksione krize. I dok je Njemačka početkom XX stoljeća sve više plasirala svoju robu u balkanske zemlje, Francuska je zavladovala njihovom novčanom pijacom.⁶⁾ Pa i u Bugarskoj, gdje je Austro-Ugarska uspjela da gotovo do kraja prvog svjetskog rata zadrži položaj najznačajnijeg uvoznika, ipak je relativno opadalo austrougarsko učešće u bugarskom importu.⁷⁾

Ministeriums des Aussern. Wien und Leipzig 1930. (u daljem tekstu ÖAU) Bd. VI Nr 6862.

²⁾ Monarhija je učestvovala sa svega 6,3% u evropskoj industrijskoj proizvodnji, dok je na nju otpadalo 15,6% stanovništva Evrope (Procenti se odnose na Evropu bez Rusije). U isto vrijeme Njemačka, Francuska i Engleska davale su 72% evropske industrijske proizvodnje (bez Rusije). T. J. Berend u. Gy Ranky. *Das Niveau der Industrie Ungarns zu Beginn des 20. Jahrhunderts im Vergleich zu dem Europas* (u: *Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*) Budapest 1961, str. 268—270.

³⁾ D. Đorđević: *Raspad Habsburške Monarhije 1918 — Slučajnost ili neizbežnost.* Jugoslovenski istorijski časopis 1—2/1968, str. 26—27.

⁴⁾ V. Sandor: *Der Charakter der Abhängigkeit Ungarns im Zeitalter des Dualismus* (u: *Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*) Budapest 1961, str. 322—323.

⁵⁾ Lj. Aleksić—Pejković: *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903—1914.* Beograd 1965, str. 44.

⁶⁾ D. Đorđević: *Raspad Habsburške Monarhije ...* str. 27.

⁷⁾ U razdoblju od 1904. do 1908. ustro-ugarsko učešće u bugarskom uvozu iznosilo je 33,8% da bi pred izbijanje balkanskog rata opalo na 24,19%. V. Paskaleva:

Za razliku od balkanskih nacionalnih država koje su u većoj ili manjoj mjeri vodile politiku visoke carinske zaštite i često uvodile prohibitivne carinske tarife na uvoz pojedinih industrijskih artikala u cilju zaštite sopstvene mlade industrije, u Turskoj je bila na snazi umjerena carina (11% od vrijednosti) koja je imala čisto fiskalni karakter. Inače, sistem turskih kapitulacija protezao se i na područje međunarodne razmjene i pružao velikim silama posebne olakšice u pogledu saobraćajnih i trgovačkih tarifa, dok su trgovački ugovori Porte sa nezavisnim balkanskim državama bili kratkotrajni i beznačajne sadržine.⁸⁾ Trgovina velesila koristila se ne samo pogodnostima turskog carinskog sistema nego je bila oslobođena i ostalih daća. Njihovi brodovi imali su posebna prava u turskim lukama a državljani su bili oslobođeni poreza i uživali konzularnu zaštitu pred lokalnim turskim vlastima.

Evropska Turska u cjelini, a Makedonija posebno, igrala je veoma značajnu ulogu u austrougarskom industrijskom eksportu. Inače, austrougarsko učešće u uvozu u Tursku (u evropsku i azijsku zajedno), koje je 1907. godine bilo 21,1%, uprkos osjetnom padu u doba aneksione krize (1908. — 17,8%, 1909. — 17,9%), iznosilo već 1910. godine ponovo 20,2%.⁹⁾ Dok je Engleska sve do početka prvog svjetskog rata uspijevala da zadrži najveći udio u cjelokupnom turskom importu, koji je 1910. god. iznosio 35,1%,¹⁰⁾ učešće Austro-Ugarske u ukupnom uvozu samo evropskog dijela Turske, uzetom posebno, iznosilo je u 1911. godini 36%, s obzirom na to što je samo manji dio uvoza iz Monarhije išao u azijsku Tursku.¹¹⁾

Međunarodna trgovina sa evropskom Turskom, a posebno sa Makedonijom, Kosovom i jednim dijelom Novopazarskog sandžaka odvijala se pretežno preko Soluna. U tom pogledu solunska luka imala je veći značaj od bilo kog pristaništa evropske Turske, pa i samog Carigrada.¹²⁾ U 1911. godini 88% austrougarskog uvoza u evropsku Tursku stizalo je morskim putem, dok je svega 12% tog uvoza išlo željeznicom preko Srbije.¹³⁾ U godinama pred balkanske ratove dvojna Monarhija je zauzimala prvo mjesto po učešću u cjelokupnom uvozu u Solun,¹⁴⁾ odakle se austrougarska roba kretala kopnenim putem u unutrašnjost Balkana.

Über den wirtschaftlichen Einfluss Österreich-Ungarn in Bulgarien 1878 bis 1918 (u Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900 bis 1918), Berlin 1965, str. 189.

⁸⁾ K. Stojanović: Predgovor knjizi M. Dimitrijevića, *Privreda i trgovina u novoj Srbiji*. Beograd 1913, str. 3.

⁹⁾ Vidi M. Dimitrijević op. cit. str. 112.

¹⁰⁾ Ibidem: Up. A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848—1918*. Sarajevo 1968, str. 455, S. Skoko: — *Drugi balkanski rat 1913*. knj. prva, Beograd 1968, str. 41.

¹¹⁾ U 1910. godini uvoz iz Austro-Ugarske u evropsku Tursku iznosio je 100,5 miliona kruna, a u azijsku Tursku samo 32,8 miliona. U 1911. godini austrougarski izvoz u evropski dio Turske bio je 98,1 milion kruna, a u azijsku Tursku 33,6 miliona kruna. Vidi M. Dimitrijević, op. cit. 113. strana.

¹²⁾ Ibidem, str. 78, 115; O trgovini u Novopazarskom Sandžaku vidi M. M. Savić, *Zanati i industrija u prisajedinjenim oblastima i zanati u starim granicama Kraljevine Srbije*. Beograd 1914, str. 33.

¹³⁾ D. Đorđević: *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*. Beograd 1956, str. 32.

¹⁴⁾ Podatke o uvozu u Solun navodi M. Dimitrijević, op. cit. str. 133—134, koji se koristio publikovanim izvještajima austrougarskih konzulata; Up. G. W. F. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914*. Bd. II. München 1963, str. 328—329. Hallgarten donosi podatke o uvozu u solunsku luku prema engleskim izvorima.

Kako zbog opštih unutrašnjih i vanjskopolitičkih razloga tako i s obzirom na svoje specijalne privredne interese, Austro-Ugarska je budnim očima posmatrala razvoj situacije na Balkanu pred početak rata balkanskih država protiv Turske. U vezi sa italijansko-turskim ratom i opasnošću od akcije balkanskih država, ministar inostranih poslova Austro-Ugarske grof Berchtold je na sjednici zajedničkog ministarskog vijeća 8. i 9. jula 1912. godine zastupao gledište da bi u slučaju izbijanja balkanskog sukoba Monarhija morala povećati broj trupa na granici kako bi mogla nastupiti kao faktor sile i na taj način spriječiti da se bez njenog pitanja donose odluke o najbližim područjima za njenu privrednu ekspanziju.¹⁵⁾

Inače, u doba privredne konjunktura pred izbijanje balkanske krize, tripolitski rat je pobudio u austrijskim poslovnim krugovima želje da se italijanski poduhvat iskoristi kako bi se bez žrtava i uspješnije od Italije proširila sopstvena interesna sfera. Tako se početkom 1912. godine, prilikom pregovora o angažovanju Wiener—Bankvereina u realizaciji jednog programa podizanja industrije u Bosni, pojavila megalomanska ideja da austrijski kapital svoju akciju proširi iz Bosne na Albaniju i Makedoniju i da ih sa njihovim velikim šumskim i mineralnim bogatstvom privredno okupira.¹⁶⁾

Koliko su se ove težnje kapitalističkih krugova podudarale sa spolj-nopolitičkim ciljevima Monarhije najbolje ilustruje izlaganje grofa Berchtolda o problemima austrougarske spoljne politike početkom 1912. godine u audijenciji kod cara, neposredno prije nego što je imenovan za ministra spoljnih poslova. Berchtold je tom prilikom istakao da Austro-Ugarskoj ostaje samo Balkansko poluostrvo kao sfera djelovanja i da njegov zapadni dio Monarhija mora posmatrati kao svoju uticajnu sferu: 1. kao zaleđe neitalijanske obale Jadrana, 2. kao svoje prirodno tržište i 3. kao vezu sa Orijentom. On je smatrao da će zadatak austrougarske diplomatije biti da odvrati tuđe aspiracije od ovih područja i osigura na njima privrednu prevlast Austro-Ugarske.¹⁷⁾

Međutim, ekonomski odnosi razvijali su se do tada suprotno pomenutim željama austrijskog kapitala. Austro-italijanski sukob oko prevlasti na Jadranu doveo je u prvoj deceniji XX vijeka do opadanja ekonomskog uticaja Monarhije u Albaniji u korist Italije, Tako npr. dok je

¹⁵⁾ »Für die österreichisch-ungarische Monarchie würde sich im Falle einer Balkankonflagration die Notwendigkeit ergeben, die Stände an der Grenze zu vermehren, um auf diese Weise als Machtfaktor auftreten zu können, um so zu verhindern, dass Dispositionen über die ihr zunächst liegenden Gebiete wirtschaftlicher Expansion, ohne dass sie befragt werde, getroffen werden.« Haus-Hof und Staatsarchiv (u daljem tekstu HHSTA) Politisches Archiv (u daljem tekstu PA) XL Interna 310. Kart. Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 494 od 8. i 9. jula 1912; Up. H. Hantsch *Leopold Graf Berchtold-Grandseignor und Staatsmann. Wien—Graz—Köln* 1963, Bd.T str. 281.

¹⁶⁾ »Diese Aktion liesse sich... in der Weise *ausdehnen*, dass von Bosnien aus auch *Albanien*, und *Macedonien* mit ihrem enorm Holz — und Mineralschätzen *wirtschaftlich okkupiert* werden könnten.

Wir würden so die Inanspruchnahme *Italiens* durch *Tripolis* (sva mjesta podvučena su u originalu — primjedba DŽ. J.) dazu ausnützen um Schritt für Schritt parallel mit denselben auch unsere Einflussssphäre nach Osten auszudehnen, und zwar vermutlich mit Vermeidung von Opfern, in viel erfolgreicher Weise als das Königreich«. Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu (u daljem tekstu ABH) Priv. Registratur No 104/1912. E. Benzian Bilinskom 21. III 1912.

¹⁷⁾ H. Hantsch, op. cit. I Bd, str. 244.

1900. godine od ukupnog trgovačkog prometa Skadra otpadalo 86% na Austriju a 14% na Italiju, 1905. godine austrijsko učešće opalo je na 23,8%, a italijanski udio popeo se na 56,7%.¹⁸⁾ Aneksijom Bosne i Hercegovine i ukidanjem čl. 29. Berlinskog ugovora Crna Gora se oslobodila pomorskog policijskog nadzora koji je vršila Austro-Ugarska u barskoj luci i duž cijele crnogorske obale. To je, pored ostalog, pogodovalo da se Italija trgovinski približila Crnoj Gori kao i ostalim balkanskim zemljama.¹⁹⁾ Uvoz iz Italije pred prvi balkanski rat bio je u stalnom porastu. S druge strane, u Makedoniji je upravo posljednjih godina turske vladavine francuski kapital vrlo uspješno potiskivao austrijski u oblastima koji će docnije pripasti Srbiji.²⁰⁾

Izbijanje balkanskog rata i njegov iznenađujući tok za velesile prisilio je i diplomatiju Monarhije da napusti politiku održanja status quo-a na Balkanu. Ona je, kao što je poznato, bila zamijenjena austro-ugarskom politikom traženja dalekosežnih kompenzacija na ekonomskom polju od Srbije i Crne Gore za priznanje njihovog teritorijalnog proširenja, uz istovremeno najodlučnije protivljenje pretenzijama Srbije na sjevernu Albaniju i njenom teritorijalnom izlazu na Jadransko more. Ovom politikom trebalo je da se donekle paraliziraju rezultati pobjeda balkanskih saveznika, koji su pogađali vitalne političke, strateške i privredne interese Austro-Ugarske.

EkspONENTI »ratne stranke«, čiju su okosnicu činili najviši vojni krugovi, smatrali su za *conditio sine qua non* održanja Monarhije kao velesile uključenje susjednih slavenskih država u sferu uticaja Austro-Ugarske i likvidiranje njihove političke samostalnosti. Kao prvi korak u tom smislu trebalo je da posluži sklapanje s njima carinske unije i zaključenje vojnih konvencija.²¹⁾ »Ratna stranka« je u toku balkanske krize insistirala na neophodnosti oružanog obračuna sa Srbijom u cilju radikalnog rješenja jugoslovenskog pitanja. Zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine general Oskar Potiorek zastupao je, pak, stanovište da bi već radi ostvarenja carinskog saveza sa Srbijom i Crnom Gorom trebalo povesti rat.²²⁾

Međutim, ideja carinske unije oživjela je tada i na bečkom Ballplatzu u okviru zahtjeva za ekonomskim kompenzacijama i osiguranjem privrednih interesa Austro-Ugarske na Balkanu.²³⁾ Za carinski savez sa Srbijom i Crnom Gorom, a takođe i Bugarskom, zalagali su se uticajni austrijski politički i privredni krugovi. Pristalice carinskog saveza bili su i istaknuti austrijski političari J. Redlich i J. M. Baernreither,²⁴⁾ po-

¹⁸⁾ Thodor v. Sosnosky: *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866—II* Bd. Stuttgart und Berlin 1914, str. 257, 258.

¹⁹⁾ M. Dimitrijević: op. cit. str. 114, 115.

²⁰⁾ Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 295.

²¹⁾ ÖUA IV. Nr. 3869; Conrad Feldmarschal, *Aus meiner Dienstzeit* Bd. II Wien 1922. Up. V. Čorović *Odnosi Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1936, str. 371, 372, 391.

²²⁾ J. M. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches*. Berlin 1928, str. 165, 182; Vidi H. Kapidžić: *Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913*, Godišnjak društva istoričara BiH (u daljem tekstu *Godišnjak*) XIII str. 14—17.

²³⁾ V. Čorović: op. cit. str. 376—397; D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more...* str. 20—28. H. Hantsch: op. cit. I Bd. str. 323—338.

²⁴⁾ J. M. Baernreither, op. cit. str. 168; J. Redlich, *Josephs Redlichs das politische Tagebuch — Schicksalsjahre Österreichs 1908—1919*, Bd. I, Wien 1953, str. 167.

bornici rješavanja jugoslovenskog pitanja unutar Monarhije, a Baernreither posebno i politike sporazumijevanja i pomirljivog odnosa prema Srbiji. I vođe češke opozicije T. G. Masarik i K. Kramar, kao i njemački liberalni političari koji su radili na ublažavanju zategnutosti između Monarhije i Srbije predlagali su da se prihvate zahtjevi za stvaranje uske ekonomske zajednice Monarhije sa balkanskim državama.²⁵⁾

U literaturi se inače općenito ističe kako su zahtjevi finansijera i industrijalaca uticali na spoljnopolitički kurs austrougarske diplomatije i planove militarista pred prvi svjetski rat. Pri tom se ukazuje na svojevršno stapanje stare militarističko-dinastičke tradicije sa imperijalističkim tendencijama nove epohe.²⁶⁾ U prilici smo da na osnovu jednog memoranduma industrijskih korporacija Austrije konkretno ukažemo kako su iza, inače, politički potpuno nerealne zamisli za sklapanjem carinske unije Monarhije sa balkanskim državama u 1912. godini stajali austrijski industrijski krugovi, koji su bili i stvarni inicijatori izvjesnih koraka austrougarske diplomatije preduzetih u tom pravcu. Austrijski industrijalci osobito su strahovali od gubitka tržišta na ranijim područjima evropske Turske, ali su istovremeno bez osjećaja za realnost smatrali da je došao momenat kad će moći prilikom regulisanja odnosa na Balkanu nakon okončanja rata ne samo sačuvati postojeće tržište nego ga i bitno proširiti.²⁷⁾

U jesen 1912. godine Stalni odbor tri centralna industrijska udruženja (»Der ständige Ausschuss der drei zentralen industriellen Verbände«), koji je predstavljao Savez austrijskih industrijalaca (»Bund österreichischer Industrieller«), Industrijski klub (»Industrieller Klub«) i Centralno udruženje industrijalaca Austrije (»Zentralverband der Industriellen Osterreichs«), tražio je u jednom opsežnom memorandumu od grofa Berchtolda da Austrougarska diplomatija izdještuje stvaranje carinske unije sa Srbijom i Bugarskom. Izražavajući neophodnost proširenja tržišta za austrijsku industriju, oni su ujedno priznavali njenu potpunu inferiornost u odnosu na nadmoćnu konkurenciju evropskih industrijskih velesila i isticali da ugovor sa najvećim povlašćenjem njoj ne pruža nikakvu zaštitu na tržištima Balkana.²⁸⁾ Predstavnici austrijske industrije smatrali su da samo proširenje tržišta, na koje oni mogu na-

²⁵⁾ D. Đorđević: *Izlazak Srbije na Jadransko more...* str. 33, 106—107, Up. H. Hantsch op. cit. I Bd. str. 369—372.

²⁶⁾ Vidi K. B. Winogradow — J. A. Pissarev: *Die internationale Lage der österreichisch — ungarischen Monarchie in den Jahren 1900 bis 1918.* (u: *Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900 bis 1918.*) Berlin, 1965, str. 13—14.

²⁷⁾ »Uuere Exzellenz hatten die Güte, von wenigen Tagen eine Abordnung des Industrierates zu empfangen und deren Darlegungen darüber entgegen zu nehmen, welch' ausserordentliches Gewicht die Industrie Osterreichs darauf legen muss, dass bei der Neuregelung der Verhältnisse in den Balkanstaaten und der Türkei unser Absatz nicht nur erhalten, sondern noch wesentlich erweitert werde. Euere Exzellenz versicherten dieser Abordnung, dass die Bedürfnisse der heimischen Industrie und des Handels für die Entschliessungen des Auswärtigen Amtes von grösster Bedeutung sein werden und gaben der Hoffnung Ausdruck, dass die Haltung, die Osterreich-Ungarn den kriegerischen Ereignissen gegenüber bisher beobachtet habe, gerade auf dem Gebiete des Wirtschaftslebens gute Früchte tragen werde.« ABH Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF) Pr BH Nr 1762/1912 Der ständige Ausschuss der drei zentralen industriellen Verbände Berchtoldu, kopija upućena Bilinskom u novembru 1912. i zavedena u protokol Zajedničkog ministarstva finansija 23. XI 1912.

²⁸⁾ »Denn ein blosser Tarifvertrag mit Meistbegünstigung bietet der österreichischen Industrie auf diesen Märkten gegenüber der überlegenen Konkurrenz der

stupati pod naročitim uslovima prednosti, može osigurati osnovu za bolje korištenje industrijskih kapaciteta i specijalizaciju proizvodnje. Pri tome oni su podvrgli oštroj kritici politiku visoke agrarne zaštite u Monarhiji kao suprotnu u interesima industrije i privrednog razvitka u cjelini.²⁹⁾

U memorandumu se posebno zahtijevalo takvo regulisanje saobraćajnica koje će omogućiti da austrijska roba iskoristi prednosti geografskog položaja prema ostalim industrijskim državama i najbližim kontinentalnim putem dobije pristup bivšem turskom teritoriju. Posebno je tražena izgradnja jedne bliže veze austrijskih željeznica sa Makedonijom i trajno osiguranje tarifnih pogodnosti za austrijski eksport i import.³⁰⁾ Ovi zahtjevi naći će svoje odgovarajuće mjesto docnije u balkanskom željezničkom programu Austro-Ugarske.

Kao svoj krajnji cilj autori memorandumu označili su privredno prožimanje Balkana od strane Monarhije i stvaranje jednog zatvorenog privrednog prostora u kome bi nesmetano dominirala i razvijala se austrijska industrija osiguravši tržište, sirovine i proizvodnju potrebnih životnih namirnica.³¹⁾

To je bila, međutim, iluzorna zamisao i njena realizacija bila je nemoguća već s obzirom i na postojeće unutrašnjopolitičke i ekonomske odnose u Monarhiji i otpor vodećih zemljoposjedničkih krugova, osobito u Ugarskoj. Ona je bila takođe potpuno neprihvatljiva za Srbiju i ostale balkanske države kao i evropske velesile. U austrougarskom Ministarstvu inostranih poslova donekle su bili svjesni unutrašnjih i vanjskopoličkih prepreka koje su stajale na putu ostvarenja carinske unije sa Srbijom pa i sa Crnom Gorom,³²⁾ a ozbiljne rezerve u pogledu mogućnosti realizovanja ove ideje u datim okolnostima izražavale su i njene pristalice među austrijskim političarima.³³⁾ Stoga zahtjev za carinskom unijom sa balkanskim državama Monarhija nije nikada zvanično otvoreno ni postavila, nego se ograničila na ispitivanje političkog terena i nezvanične kontakte.³⁴⁾ Pretenzije Austro-Ugarske za ostvarenje pri-

grossen Industriestaaten keinen Schutz... Auch solagge das europäische System der Meistbegünstigungsverträge aufrecht bleibt, gibt es aber einen Weg, der den wohlverstandenen wirtschaftlichen Interessen Oesterreich-Ungarns, Serbiens und Bulgariens vollkommen gerecht werden kann, den einer Zollunion dieser Staaten.

Der Ständige Ausschuss der drei zentralen industriellen Verbände bittet Euere Exzellenz, mit allem Nachdrucke auf das Zustandekommen einer solchen Zollunion hinzuwirken, die schon bei Aufrechthaltung der früheren territorialen Verhältnisse von grösstem Vorteile gewesen wäre, bei den Verschiebungen der alten Grenzen aber geradezu unentbehrlich wird.« Ibidem.

²⁹⁾ Ibidem.

³⁰⁾ Ibidem.

³¹⁾ »Wenn es gelingt, durch zweckentsprechende Übereinkommen handels- und verkehrspolitischer Natur unserer Monarchie die Wege zur wirtschaftlichen Durchdringung des Balkans zu ebnen und zu sichern, so wird zum Vorteile Aller und zu Niemandes Schaden ein geschlossenes Wirtschaftsgebiet entstehen, das auch bei wachsender Bevölkerung und gesteigerten Bedürfnissen selbständig die erforderlichen Nahrungsmittel erzeugt und der industriellen Entwicklung Raum bietet.« Ibidem.

³²⁾ ÖUA IV Nr 4118, 4140, 4170.

³³⁾ Vidi: J. Redlich op. cit. I Bd. str. 165, 168, 176; J. M. Baernreither op. cit., str. 168, 172, 173.

³⁴⁾ Vidi: V. Čorović: op. cit. str. 383, 387—389, D. Dorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more...* str. 33—36; M. Vojvodić, *Jedan neuspeli pokušaj Austro-Ugarske*

vrednog monopola na Balkanu naišle su, kao što je poznato, na odlučan otpor ne samo sila Antante nego i Italije i Njemačke, pa je Monarhija bila prinuđena da svoje zahtjeve u pogledu ekonomskih kompenzacija za priznanje proširenja Srbije dovodi u sklad sa očuvanjem njene privredne samostalnosti.³⁵⁾

Mada je u politici Monarhije, koja se zaplitala u klupko vlastitih unutrašnjih protivrječnosti, krajem 1912. i u 1913. godini bila povremeno akutna težnja da balkanski problem rješava silom oružja u svoju korist, naponi austrougarske diplomatije na londonskoj konferenciji ambasadora bili su uglavnom usmjereni na suzbijanje aspiracija svojih balkanskih susjeda prema Albaniji. Paralelno s tim, pripremana je i programska osnova za zaključenje privrednih sporazuma sa balkanskim državama, u kojima bi bili respektovani interesi Monarhije.

Jedan od osnovnih postulata austrougarske balkanske politike bio je da oni dijelovi evropske Turske koji su do balkanskog rata bili važno tržište za industriju Monarhije ne smiju za nju biti potpuno izgubljeni apsorbovanjem od strane balkanskih država. Poseban značaj pridavan je pri tom osiguranju komercijalnih i saobraćajnih interesa Austro-Ugarske u Solunu i željezničke veze sa solunskom lukom.³⁶⁾ Docnije i u okviru minimalnih traženja kao najznačajnije privredno pitanje koje se odnosilo na Makedoniju bio je za Austro-Ugarsku problem Soluna, što je došlo do izražaja i u uputstvu ambasadoru Monarhije u Londonu grofu Mensdorfu. Njemu je sredinom decembra 1912. godine bilo osobito preporučeno da na predstojećoj konferenciji detaljnije objasni privredne interese Austro-Ugarske na Balkanu,³⁷⁾ mada je austrougarska politika bila tada još daleko od toga da bi mogla formulisati svoje privredne zahtjeve u obliku jednog šireg i cjelovitijeg programa.

I ako je ne samo u osnovnim konturama nego i u mnogim detaljima poznata austrougarska balkanska politika i njeni potezi na planu privrednih odnosa sa balkanskim zemljama, u vremenu od izbijanja balkanske krize do početka prvog svjetskog rata, u literaturi je ostalo nepoznato postojanje i sadržaj jednog austrougarskog kompletnog programa za privredne sporazume sa balkanskim državama, zahvaljujući prvenstveno tome što nije objavljen u edicijama austrougarskih dokumenata. Samo su, međutim, poznate, blagodareći istraživanjima dr Hamdije Kapidžića, izvjesne kontroverze između austrijske i ugarske vlade tokom dugotrajnih pregovora oko formulisanja zahtjeva Monarhije prema balkanskim državama na privrednom polju, kao i s tim u vezi staništa zemaljskog poglavara Bosne i Hercegovine generala O. Potioreka,³⁸⁾ od kojih su neka bila slična pojedinim dijelovima docnije usvojenog programa.

da sklopi carinsku uniju sa Crnom Gorom. (u Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat. SAN posebna izdanja knj. CDXVI Odel. društvenih nauka knj. 61), Beograd 1967, str. 117—125.

³⁵⁾ OUA IV Nr. 4673; V. Čorović, op. cit. str. 399—406—413.

³⁶⁾ OUA IV Nr. 4205; H. Hantsch, op. cit. I Bd. 335—338; Up. V. Čorović, op. cit. 383—384.

³⁷⁾ OUA IV Nr. 4673; 4024; V. Čorović, op. cit. str. 413; H. Hantsch, op. cit. I Bd. 344 str.

³⁸⁾ Vidi. Dr H. Kapidžić, *Skadarska kriza i izuzetne mjere u BiH u maju 1913*, Godišnjak XIII str. 14—17, 37—47.

Na platformi koja je sporazumno utvrđena između ministra inostranih poslova i predsjednika austrijske i ugarske vlade u novembru 1912. g. za vrijeme zasjedanja delegacija u Budimpešti, nastao je početkom 1913. gođine, kao rezultat dugotrajnih komisijskih savjetovanja, jedan detaljizirani »Program za privredne sporazume sa balkanskim državama«. ³⁹⁾ Međutim, on je tek po raščišćavanju preostalih razlika u gledištima između austrijske i ugarske vlade mogao u nešto izmijenjenom obliku biti konačno utvrđen i usvojen na sjednici zajedničkog ministarskog vijeća 16. i 17. februara 1913. godine. ⁴⁰⁾

Inače, program je usvojen kao rezultat unutrašnjepolitičkog kompromisa i pokušaja prilagođavanja austrougarske politike izmijenjenim prilikama na Balkanu. On je sadržavao mnoge elemente koji su već ranije došli do izražaja u politici Monarhije ili su pak poznati iz docnijih njenih poteza. Međutim, program je neosporno bio ishodište za dalje diplomatske akcije Monarhije na planu regulisanja privrednih odnosa sa balkanskim državama, premda su pojedini njegovi dijelovi usljed razvoja političkih prilika morali biti docnije modificirani. Upravo postojanje ovog Programa pokazuje da mnogi koraci austrougarske diplomatije na Balkanu u toku 1913. i u 1914. godini nisu bili preduzeti tek na osnovu ad hoc donesenih odluka, kako se to iz dosadašnjih prikaza političkih zbivanja u ovom periodu moglo zaključivati, nego su bili unaprijed isplanirani i u pogodnom momentu pokretani.

Nemamo ovdje namjeru da se upuštamo u podrobniju analizu pomenutog Programa niti da se zadržavamo na brojnim problemima koji su proizilazili iz pokušaja njegove realizacije. Ograničićemo se samo na to da istaknemo neke značajnije momente.

U dijelu utvrđenog Programa koji se odnosio na carinsku politiku, centralno mjesto zauzimalo je pitanje ugovora sa Srbijom. Programom se u osnovi predviđalo obnavljanje trgovačkog ugovora iz 1908. godine, izuzev u onim slučajevima u kojima je ugovor iz 1910. godine sadržavao šire ustupke Srbiji. ⁴¹⁾ Osim toga, Program je predviđao i dalje ustupke Srbiji u pogledu tranzita žive stoke željezničkim prugama preko Austro-Ugarske, ⁴²⁾ kao i povećanje stočnog kontingenta za uvoz iz Srbije — 85.000 svinja i 35.000 goveda, što je do tada bilo sporno između austrijske i ugarske vlade. Svrha ovih ustupaka bila je u prvom redu zakasnijela namjera da se postavi granica nastojanjima Srbije za emancipacijom iz privredne uticajne sfere Monarhije, a s druge strane htjelo se

³⁹⁾ »Programm für die wirtschaftlichen Vereinbarungen mit den Balkanstaaten« HHStA PA XL Interna K. 311 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 503 Beilage 1.

⁴⁰⁾ »Im gemeinsamen Ministerrate vom 16 und 17 Februar 1913 festgesetztes Programm für die wirtschaftlichen Vereinbarungen mit den Balkanstaaten« HHStA PA XL Interna K. 311 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 503 Beilage 5.

⁴¹⁾ O trgovinskim ugovorima između Austro-Ugarske i Srbije koji su sklopljeni 1908. i 1910. godine vidi D. Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906—1911*, Beograd 1962, str. 447—453; 626—630.

⁴²⁾ Preko Bosne, nakon što se uspostavi priključak Užice—Vardište, do jedne dalmatinske luke linijom Vardište—Sarajevo—Metković, odnosno poslije gradnje pruge Bugojno—Split linijom Vardište—Sarajevo—Bugojno—Split. Dalje, preko Beograda i Zemuna na Rijeku ili kopnenim putem direktno via Beograd—Zemun—Comons. Kao napomena 40.

suprotstaviti i srpskoj željezničkoj politici koju je Austro-Ugarska smatrala štetnom po svoje saobraćajne interese.⁴³⁾

Zbog suprotnosti između austrijskih i ugarskih privrednih interesa i otpora Mađara, ostalo je u utvrđenom Programu do daljnjega in suspenso zaključenje carinske unije Monarhije sa Crnom Gorom, mada je ona bila predviđena u prvobitnom nacrtu.⁴⁴⁾

Štetu koja je proizilazila za trgovinu Monarhije zbog zamjene turskog carinskog sistema carinama balkanskih država trebalo je prema Programu umanjiti na taj način što bi se u pregovorima postiglo sniženje carinskih tarifa na uvoz robe iz Austro-Ugarske. Tako je trebalo nastojati da se postigne prosječno procentualno sniženje bugarskih uvoznih carina ili bar revizija tarifnih stavova po ugovoru iz 1912. godine sa Bugarskom za niz austrougarskih proizvoda. Isti smisao imale su pripreme za zaključenje jednog tarifnog ugovora sa Grčkom, pri čemu je problem plasmana šećera iz Monarhije zauzimao posebno mjesto.⁴⁵⁾ Međutim, planirani trgovinski sporazumi mogli su imati samo ograničen rok važnosti do obnavljanja austrougarske privredne nagodbe 1917. godine.⁴⁶⁾

Programom se dalje predviđalo sklapanje posebnih konvencija o privredno-pravnoj zaštiti sa Srbijom, Bugarskom i Grčkom, a takođe i preduzimanje mjera u pogledu zaštite prava pripadnika Austrije i Ugarske stečenih na osnovu otomanskih zakona na teritorijama koje su imale da pripadnu balkanskim državama.⁴⁷⁾

Pokrećući u toku Londonske konferencije pitanje sudbine režima kapitulacija na bivšim turskim područjima, austrougarska diplomatija je nastojala da u interesu sopstvene trgovine što više i duže ostanu prilike koje su vladale pod turskom upravom. Međutim, ova austrougarska nastojanja na privrednom polju sticajem okolnosti ostala su na margini borbe za uticaj na Balkanu, potisnuta u stranu od akutnih i značajnijih međunarodnih problema i interesa. Stoga im u istoriografiji nije posvećena ni odgovarajuća pažnja.

U vezi sa engleskim prijedlogom preliminarnog mirovnog ugovora, grof Berchtold je zauzeo stanovište — ako preliminarni mir treba da predlažu velike sile, tada je neophodno da se radi zaštite njihovih vlastitih prava koja počivaju na turskom kapitulacionom režimu, odredi da ukidanje ili ograničenje ovih prava na bivšim turskim teritorijama treba da bude povezano sa izričitim pristankom pomenutih sila. U tom

⁴³⁾ »Sie (t. j. ustupci — primjedba Dž. J.) verfolgen in erster Linie den Zweck Serbien die Durchfuhr und den Absatz seiner Erzeugnisse in der Monarchie zu erleichtern, um einerseits den Bestrebungen Serbiens, sich aus der wirtschaftlichen Einflussphäre der Monarchie zu emanzipieren ein Grenze zu ziehen, und andererseits der serbischen Eisenbahnpolitik, die den Verkehrsinteressen der Monarchie abträglich ist, entgegenzutreten. Auf diesem Wege soll eine Besserung der gegenseitigen wirtschaftlichen und politischen Beziehungen angebahnt werden.« Ibidem.

Po jednom nacrtu iz jula 1913. godine predviđalo se sklapanje maknadnog sporazuma između Austro-Ugarske i Srbije uz trgovački ugovor od 27/14 jula 1910. godine. ABH, ZMF, Pr BH, Nr 1125/1913. Nachtragsübereinkommen zum Handelsvertrag von 27/14 Juli 1910.

⁴⁴⁾ Kao napomene 39 i 40.

⁴⁵⁾ Kao napomena 40.

⁴⁶⁾ HHStA Kabinettsarchiv, Ungarische Ministerratsprotokolle K. Z. XII od 20. VI 1913.

⁴⁷⁾ Kao napomena 40.

smislu Mensdorf je, izvršavajući Berchtoldov nalog, podijelio noticu na konferenciji ambasadora 15. marta 1913. godine, o kojoj se nije diskutovalo.⁴⁸⁾

Na konferenciji od 31. marta 1913. godine ruski ambasador Bencendorff predao je odgovor svoje vlade, koja je zastupala stav da oduzete teritorije ne podliježu ugovornim obavezama države koja je njima ranije vladala, nego naprotiv da se na ta područja treba eo ipso da primjenjuju ugovori države koja ih anektira. Ruska vlada je ukazivala na to kako je to u skladu sa principima i doktrinom međunarodnog prava pozivajući se na gledišta poznatih naučnih autoriteta iz te oblasti (Bonfils, Huber i Oppenheim). Kao na presedan iz prakse, s ruske strane se ukazivalo na pripajanje turskih teritorija Rusiji nakon rusko-turskih ratova, a osobito rata 1877—78, kad nije bilo riječi o nametanju Rusiji, čak ni provizorno režima kapitulacija. Ruska vlada je smatrala da se Austro-Ugarska u datom slučaju ne može pozivati u korist svoga prijedloga kao na presedan na odredbe Berlinskog ugovora (čl. 8, 37. i 49), jer se tada radilo o priznanju suvereniteta ili polusuvereniteta balkanskih država. Po mišljenju ruske vlade od momenta kad su sile oslobodile balkanske države od režima kapitulacija, nije moguće odobriti za-državanje tog režima na teritorijama koje anektiraju ove države.⁴⁹⁾ Međutim, i ovog puta na konferenciji je izostala diskusija o ovom problemu koji je Austro-Ugarska pokrenula.

Ovakav stav Rusije bio je u skladu sa cjelokupnom ruskom balkanskom politikom. Njeni imperijalistički planovi bili su koncentrisani na moreuze, a balkanske države, Srbija posebno, trebalo je da odigraju ulogu moćne prepreke austro-njemačkom nadiranjju na Balkan. Za držanje Rusije prema ovom pitanju bilo je od posebnog značaja što je njen udio u spoljnoj trgovini i općenito privredi i finansijama Turske kao i balkanskih država, za razliku od ostalih velesila, bio neznatan.⁵⁰⁾ Rusija nije mogla biti uopšte pogođena likvidacijom privilegija evropskih sila na područjima bivše evropske Turske, pa je stoga i odmah zauzela ovakav odlučan i bezrezervan stav u pitanju održanja kapitulacionog režima.

Austrougarska diplomatija je nastojala da pobije rusku argumentaciju, pa je pokušala da pravno obrazloži i ekonomski motivira svoja stanovišta. Grofu Mensdorfu dato je 18. aprila 1913. godine opsežno uputstvo u tom smislu kako bi on mogao austrougarska gledišta prezentirati ostalim učesnicima Londonske konferencije.⁵¹⁾

U austrougarskom Ministarstvu inostranih poslova morali su inače priznati da je sa stanovišta teorije međunarodnog prava ispravno rusko gledište, da se na bivšim turskim teritorijama primjenjuju ugovori one države koja ih anektira. Međutim, istovremeno je ukazivano da rusko stanovište ne vodi računa o praksi, koja pokazuje da pomenuti princip nema prisilni nego samo dispozitivni karakter, i da se samo onda primjenjuje ako se ne stvori nikakva specijalna norma (npr. mirovni ugovor) o produženju važnosti postojećeg ugovornog režima na novo-

⁴⁸⁾ OUA V, Nr 6129, VI Nr 6408.

⁴⁹⁾ OUA VI Nr. 6408.

⁵⁰⁾ Vidi: A. Dž. P. Tejlor op. cit. str. 438, 455.; Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 27—28; S. Skoko, op. cit. str. 45—48.

⁵¹⁾ OUA VI Nr. 6670.

zadobijenim područjima ili ako je aneksija naišla na bezrezervno, odnosno prećutno priznanje. Polazeći od toga da sile formuliraju uslove za preliminarni mir sa Turskom, Austro-Ugarska je insistirala na svom već zauzetom stanovištu u odnosu na problem ukidanja, odnosno ograničenja kapitulacionih prava na bivšim turskim teritorijama.⁵²⁾

Da bi se potkrijepilo austrougarsko gledište, naveden je primjer aneksije Koreje od strane Japana. Japan je, uprkos formalnom ukidanju ranijih ugovora između Koreje i stranih sila, pristao da carinski režim Koreje, izgrađen na osnovu pomenutih ugovora, ostane nepromijenjen još 10 godina. Tako je, i u doba kada se održavala Londonska konferencija ambasadora, položaj strane trgovine u Koreji bio izjednačen sa položajem japanske trgovine.⁵³⁾

Ukoliko Rusija i druge velesile ne bi prihvatile ovako obrazloženo austrougarsko gledište, grof Mensdorf je bio, prema dobijenoj instrukciji, dužan da ga detaljnije obrazloži praktičnim razlozima i privrednim interesima samih velesila. Pri tome se posebno isticalo da promjene na Balkanu za velesile nemaju samo izvanredan politički nego i privredni značaj. Jedno veliko carstvo, u kom su velesile zauzimale poseban privilegovani položaj, gubilo je najveći dio svog evropskog teritorija koji je prelazio u ruke malih balkanskih država. S austrougarske strane se podvlačilo da kulturni i privredni razvoj, kao i trgovački ugovori balkanskih država, nisu uopšte prilagođeni novim prilikama. Kao argument za svoju tezu, austrougarska diplomatija poteže još i tvrdnju da balkanske države neće moći svojim vlastitim privrednim snagama ovladati zadobijenim područjima, smatrajući već i zbog toga nužnim intervenciju velesila. U tom smislu formuliran je zahtjev Monarhije da se prelaz zadobijenih teritorija na nove posjednike veže za izvjesna ograničenja kako bi se interesi velesila bar donekle zaštitili. Isticalo se da bi ti interesi u protivnom bili prepušteni samovolji balkanskih država, pa bi u tom slučaju likvidacija evropske Turske bila gotovo identična likvidaciji privrednih pozicija velesila na Balkanu. Po istoj ocjeni, nastupila bi potpuna izmjena u dotadanjem držanju velesila prema orijentalnim pitanjima ako bi se uređenje novih odnosa predalo u ruke balkanskih država.⁵⁴⁾

Austro-Ugarska je bila zainteresovana u prvom redu za očuvanje onih prava koja su po ugovorima sa Turskom pripadala velesilama na privrednom području (turski carinski sistem, oslobođenje trgovine od raznih daća i stranih državljana od poreza, prava brodarstva i konzularne intervencije), dok se između balkanskih država i velesila ne sklope novi sporazumi koji bi velesilama omogućili da se odreknu ranijih prava bez štete za vlastite privredne interese.⁵⁵⁾ Monarhija je na taj način u biti težila da Londonska konferencija zauzme stav prema pitanju privrednih ugovora sa balkanskim zemljama u odnosu na teritorije koje će one anektirati, analogan stavu koji je svojevremeno zauzeo Berlinski kongres. Inače, u pogledu kapitulacionih prava na području jurisdikcije Austro-Ugarska je, bez namjere da ih se odriče unaprijed, bila spremna da na njima uopšte ne insistira. S druge strane, ona je pridavala veliki

⁵²⁾ Ibidem.

⁵³⁾ Ibidem.

⁵⁴⁾ Ibidem.

⁵⁵⁾ Ibidem.

značaj očuvanju svog protektorata nad katoličkom crkvom u oblastima koje je zaposjela Srbija i Crna Gora, ali je u tom pogledu iz obzira prema Italiji ispoljavala veliku uzdržljivost kad je bio u pitanju teritorij Albanije.⁵⁶⁾

Na konferenciji ambasadora, održanoj 23. aprila 1913. godine, grof Mensdorf je iznio austrougarsku argumentaciju i uručio ambasadorima noticu koja je sadržavala stanovišta Austrougarske vlade u smislu primljene instrukcije. Međutim, i ovog puta izostala je diskusija, pa se Mensdorf morao ograničiti na čekanje odgovora učesnika.⁵⁷⁾ Ovaj potez Austro-Ugarske koincidirao je sa padom Skadra u ruke Crnogoraca i odlukom konferencije ambasadora o zajedničkom demaršu sila na Cetinju da se crnogorske trupe u najkraćem vremenu povuku.⁵⁸⁾

Skadarska kriza i opasnost od rata bili su apsorbovali tada pažnju evropske diplomatije a posebno Austro-Ugarske. Osim toga, evropske velesile, radeći na formuliranju uslova preliminarnog mira između Turske i balkanskih saveznika, imale su u vidu, — pored zaštite svojih neposrednih materijalnih interesa na bivšim teritorijama Turske, koji inače nisu bili identični, i svoje šire strateško-političke i privredne ciljeve. U sferi tih širih interesa i imperijalističkih antagonizama posebno mjesto pripadalo je i samim balkanskim državama, koje su postale značajan i relativno samostalan faktor u međunarodnim odnosima. Stoga se ubrzo pokazalo da Austro-Ugarska nije mogla računati sa širom solidarnošću velesila.

Francuska se inače najviše plašila ekonomske prevlasti Austro-Ugarske na Balkanu koja bi pogodila interese francuskog kapitala, pa je težište uputstva koje je primio francuski ambasador u Londonu Paul Cambon ležalo na suzbijanju austrougarske ekonomske hegemonije.⁵⁹⁾ Francuska industrija oružja bila je učvrstila svoje pozicije u Srbiji. Njeni interesi kao i interesi Banque Franco-Serbe, posredstvom koje je plasiran francuski zajmovni kapital, te konačno savez Francuske sa Rusijom bili su po riječima Hallgartena tri stupa na koje se oslanjao francuski imperijalizam kako u Srbiji tako i na Balkanu.⁶⁰⁾ Pored Srbije, bila je Bugarska, a osobito Grčka zahvaćena djelatnošću francuskog kapitala.⁶¹⁾ Snaženje balkanskih država, koje su obećavale brz i siguran uspon i uz to bile neprijateljski raspoložene prema njemačkom prodiranju na Istok, nagovještavalo je dalje mogućnosti za aktivnost francuskog kapitala. Naprot tome, uloženi kapital u Turskoj bio je nesiguran zbog opšte nestabilnosti i njemačke konkurencije.⁶²⁾ S druge strane, za francusku tešku i ratnu industriju, — koja je sa Poincareom, kao premijerom, došla, u stvari, na vlast u Francuskoj, prvorazredan značaj dobila je Rusija, a ne više tursko tržište čije je mnoge oblasti već bio monopolizirao njemački kapital. Inače, sa relativno malim učešćem u cjelokupnom turskom robnom uvozu (10,8% u 1910. godini), i daleko jače materijalnog

⁵⁶⁾ Ibidem.

⁵⁷⁾ ŐUA VI, Nr. 6805.

⁵⁸⁾ ŐUA, VI, Br. 6721; T. V. Sosnosky, op. cit. br. II, str. 332—333.

⁵⁹⁾ D. Đorđević: *Izlazak Srbije na Jadransko more...* op. cit. str. 130.

⁶⁰⁾ G. W. F. Hallgarten: op. cit. II Bd. str. 467; Up. S. B. Fay, *The Origins of the World War*. I Bd, New York 1929, str. 40.

⁶¹⁾ S. Skoko, op. cit. str. 38.

⁶²⁾ D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more...* str. 39.

angažovanja u azijskoj Turskoj, Francuska je, kao glavni povjerilac Turske pri regulisanju privrednih pitanja na Balkanu proizašlih iz rata, bila prvenstveno zainteresovana za sudbinu bankarskog kapitala uloženo u turske finansije. Međutim, ona je svojim stavom prilikom početka pregovora o finansijskoj likvidaciji rata i obavezama plaćanja ranijih turskih područja snažno uticala na orijentaciju balkanskih država prema Antanti.⁶³⁾

Kako je u konkurentskoj borbi sa Njemačkom Engleska stalno gubila pozicije u Turskoj, i ona je težište svoje politike prebacivala na balkanske države uz istovremeno intenziviranje trgovine s njima. Gledajući u balkanskom savezu sve više branu kako protiv austro-njemačkog prodiranja, tako i zauzimanja Carigrada i moreuza od strane Rusije, Engleska je nastojala da u njemu ojača svoj uticaj bez štete po anglo-ruske odnose.⁶⁴⁾ Dok su interesi njemačkog kapitala, koji je koristio sve oblike ekspanzije i prostirao se po cijeloj Turskoj, ipak bili koncentrirani u srcu Otomanskog carstva, u Carigradu i Maloj Aziji, Englezi su bili specijalno ekonomski zainteresovani za područje Perzijskog zaliva. Inače, u poređenju sa dobitcima koji su se tada nudili vodećim imperijalističkim državama u azijskoj Turskoj, ekonomska dobit na Balkanu bila je sasvim malena. Upravo balkanskim ratovima aktuelizirano je u međunarodnim odnosima pitanje budućnosti azijske Turske,⁶⁵⁾ pa su već u maju 1913. godine otpočeli englesko-njemački pregovori o njihovim interesima u Turskoj, koji su doveli do sporazuma o Bagdadskoj željeznici.⁶⁶⁾

Mada su se njemački i austro-ugarski strateško-politički interesi na Balkanu umnogome podudarali, na ekonomskom području oni su se sukobljavali, jer je njemački kapital uveliko potiskivao austrijski, kao što je ugrožavao i francuski. Po izbijanju rata karakteristično je neodlučno držanje Berlina prema Balkanu, što je bilo od presudnog značaja za austrougarsku politiku. U Njemačkoj, koja je inače vodila politiku zaštite Turske i bila duboko zainteresovana za održanje Austro-Ugarske kao velesile, postojalo je i uvjerenje da bi pobjede balkanskih nacionalnih država mogle donijeti koristi.⁶⁷⁾ U toku, pak, razvoja balkanske krize nisu izostali ni izvjesni koraci njemačke diplomatije sračunati na zadobijanje naklonosti balkanskih država pa, čak, i Srbije, dok je u odnosu prema Grčkoj Njemačka iz dinastičkih razloga imala posebne obzire.

Austro-Ugarska je računala sa podrškom Njemačke i Italije svome stavu u odnosu na zadržavanje kapitulacionog režima na bivšim turskim područjima.⁶⁸⁾ Međutim, privredne i političke koristi od tog režima nisu za Njemačku, a pogotovo za Italiju, kojoj je nova konstelacija na Balkanu pružala mogućnosti za dalju privrednu i političku penetraciju, mo-

⁶³⁾ Up. A. Dž. P. Tejlor, op. cit. str. 440, 441, 455; Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 27, 83, 84. G. W. F. Hallgarten, op. cit. II Bd, str. 373, 374.

⁶⁴⁾ Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 26, 280, 281, 530, 535, 562, 569. S. Skoko, op. cit. str. 42—45.

⁶⁵⁾ A. Dž. P. Tejlor, op. cit. str. 453—458.

⁶⁶⁾ G. W. F. Hallgarten, op. cit. Bd. II, str. 422.

⁶⁷⁾ A. Dž. P. Tejlor, op. cit. str. 442; Up. D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more...* str. 42—43.

⁶⁸⁾ ŐUA VI Nr. 6665, 6670.

gle imati ni izdaleka istovetan značaj kao za Monarhiju. Ali, i sama Austro-Ugarska, koja je bila zaokupljena Skadarskom krizom i istovremeno nastojala da odvoji Bugarsku od saveznika i privuče je Trojnom savezu,⁶⁹⁾ nije mogla dugo ostati na zauzetom stanovištu u odnosu na pitanje režima kapitulacija. Rusko protivljenje austrougarskom prijedlogu i rezultati pregovora koje je vodio graf Berchtold dali su povoda Mensdorfu da izrazi svoje mišljenje kako bi insistiranje na unošenju austrougarskih rezervi u pogledu kapitulacionih prava u tekst preliminarnog mirovnog ugovora moralo bitno usporiti zaključenje mira,⁷⁰⁾ što je opet bilo protivno intencijama austrougarske politike i nastojanjima Bugarske, koju je Monarhija podržavala. Berchtold je forsirao okončanje pregovora o preliminarnom miru, jer se morao energično suprotstavljati pokušajima da se dovedu u pitanje već postignuti rezultati austrougarske diplomatije u Londonu u pogledu određivanja sjevernih granica Albanije.⁷¹⁾

Austro-Ugarskoj nije preostajalo drugo nego da i ona prihvati preliminarni mirovni ugovor u obliku koji je na osnovu ranijeg engleskog nacрта izradio francuski ambasador P. Cambon. U pogledu zaštite svojih ekonomskih interesa na bivšim turskim područjima, velesile su mogle postići u Londonu saglasnost samo utoliko što su odbile zahtjev balkanskih država za ratnom odštetom i ugovorom predvidjele da jedna internacionalna komisija u Parizu rješava finansijska pitanja proizašla iz rata, (čl. VI). Ona je trebalo da odlučuje o učešću država nasljednica evropske Turske i finansijskim obavezama Osmanskog carstva koje otpadaju na teritorije koje će im pripasti. Monarhiji je, pak, pošlo za rukom da Londonska konferencija prizna delegatima balkanskih država samo savjetodavno pravo glasa u pariskoj finansijskoj komisiji,⁷²⁾ koja inače nije mogal doći ni do kakvog pozitivnog rezultata prije sporazuma velesila o njihovim pravima i međusobnim obavezama, kao i općenito o ostatku Turskog carstva.⁷³⁾

U pogledu pitanja koja se odnose na trgovinu preliminarni mirovni ugovor je samo predviđao, jednako kao i za pitanje jurisdikcije, državljanstva i ratnih zarobljenika, da će biti regulisana posebnim konvencijama (čl. VII). Odlučivši se da ne insistira na unošenju u ugovor odredaba koje se odnose na prava iz turskih kapitulacija na teritorijama koje će biti anektirane od strane saveznika, austrougarska vlada je, i dalje načelno podržavajući svoje ranije prijedloge, dala pristanak na tekst preliminarnog mirovnog ugovora. Ona je, međutim, učinila to uz ogradu da će svoju saglasnost teritorijalnim promjenama na Balkanu koje će rezultirati iz podjele bivših područja Turske i priznanja prava posjeda učiniti zavisnim od regulisanja pokrenutih pitanja u smislu svojih želja. Sada je Berchtold smatrao preliminarni mir kao utanačenje ratujućih strana kojim se prava trećih sila ne mogu tangirati, bez obzira na to što su one sudjelovale u njegovom ostvarenju. Stanovište Austro-Ugarske u obliku vladine izjave primljeno je na prijedlog grofa

⁶⁹⁾ ÖUA, VI Nr. 6862.

⁷⁰⁾ ÖUA, VI Nr. 6805.

⁷¹⁾ Vidi: T. V. Sosnosky, op. cit. Bd. II, str. 340—341; Up. M. Đurišić, *Prvi balkanski rat — 1912—1913*, knj. III, Beograd 1960, str. 393—400.

⁷²⁾ ÖUA, VI Nr. 6936, 6941, 7034, 7095.

⁷³⁾ G. W. F. Hallgarten, op. cit. Bd. II, str. 421.

Mensdorfa u Resumè Londonske konferencije 20. maja 1913. godine. Odstupanje od svog prvobitnog stava, austrougarska vlada je formalno motivirala time što preliminarni mir ne specificira površinu teritorija koje će anektirati svaka od balkanskih država, pa se i regulisanje pitanja kapitulacionih prava rezervira za docnije, kad će biti potpuno jasno u pogledu dijelova teritorija koji će pripasti svakoj pojedinoj državi.⁷⁴⁾

Međutim, Austro-Ugarskoj nije docnije pošlo za rukom ni da u Statut Albanije proturi svoj prijedlog odredaba o održanju kapitulacionog režima. One su bile tako formulirane da su izazvale podozrenje drugih sila zbog tendencije koja je u njima izražena da se obezbijedi u Albaniji privilegirani položaj Monarhiji i Italiji.⁷⁵⁾

Premda duboko zainteresovana za održanje odnosa iz doba turske vladavine, Austro-Ugarska nije mogla više insistirati da se na teritorijama, oduzetim od Turaka, zadrži i turski carinski sistem, ier je to bilo potpuno nerealan. U tom pogledu ona je najviše mogla reflektirati kao, na primjer, u nacrtu sporazuma sa Srbijom iz jula 1913. god. da se do uključenja novozadobijenih krajeva u srpsko carinsko područje ne naplaćuju veće carine na uvoz austrougarskih proizvoda od dotadanih turskih carina.⁷⁶⁾ Da bi osigurala svoje privredne i političke interese na Balkanu nakon promjena koje su bile izazvane ratom, Austro-Ugarska se morala orijentisati na direktne pregovore sa balkanskim državama na osnovu Programa, koji je formulirala u februaru 1913. godine. Međutim, kao što je poznato, Pašić je u jesen 1913, prilikom susreta sa Berchtoldom u Beču, diskutujući o pitanju uređenja privrednih odnosa između Srbije i Monarhije, izrazio gledište da su aneksijom novih krajeva Srbiji kapitulaciona prava ugašena,⁷⁷⁾ pa je i taj problem zajedno sa kompleksom drugih privrednih i političkih pitanja u austro-srpskim odnosima ostao i dalje otvoren.

Značajan finansijski interes imale su obje države Monarhije za održanje status quo-a pri proizvodnji, otkupu i eksportu makedonskog duhana. Stoga je već sredinom decembra 1912. godine bilo naloženo grofu Mensdorfu da u tom pogledu formulira rezerve Austro-Ugarske ako bi se na Londonskoj konferenciji diskutovalo i o priključenju makedonskih teritorija Drame i Kavale Bugarskoj.⁷⁸⁾ Kavalska oblast, između rijeke Meste i Strume, i oblast u koju su ulazili solunski i skopski sandžak sa dijelom srbičkog i bitoljskog sandžaka predstavljali su najznačajnija područja za proizvodnju i trgovinu duhanom. Najvažniji po vrijednosti izvozni artikl iz Soluna bio je duhan. U Turskoj kao ni Bugarskoj, za razliku od situacije u Srbiji, duhan nije bio državni monopol, ali mu je u Turskoj sloboda proizvodnje bila donekle ograničena.⁷⁹⁾ Po ocjeni jednog lokalnog austrougarskog funkcionera iz Bosne, Srbija je mogla iz

⁷⁴⁾ ÖUA VI, Br. 6936, 6941, 7084, 7095.

⁷⁵⁾ ÖUA VI, Nr. 6554, 7775; 7855, 7902; 8070, 8147.

⁷⁶⁾ ABH, ZMF, Pr. BH, Nr. 1125/1913. Nachtragsübereinkommen zum Handelsvertrag von 27/14 Juli 1910.

⁷⁷⁾ ÖUA, VII Nr. 8813; Up. H. Hantsch, op. cit. II Bd. str. 490; H. Uebersberger, *Österreich zwischen Russland und Serbien*, Köln—Graz, 1958, str. 182.

⁷⁸⁾ ÖUA V, Nr. 4924.

⁷⁹⁾ O proizvodnji i prometu duhana u evropskoj Turskoj vidi M. Dimitrijević, op. cit. str. 123—124.

novih oblasti samo za duhan koji je odličnog kvaliteta, izdajući ga u zakup kao monopol, dobiti oko 80 miliona franaka godišnje.⁸⁰⁾

Austrijska i ugarska duhanska režija uživale su do balkanskog rata na osnovu austro-turskog ugovora iz 1862. godine niz pogodnosti u odnosu na nabavku makedonskog duhana, pa je održanje dotadanjeg stanja formulirano i u Programu za privredne sporazume sa balkanskim državama od 16. i 17. februara 1913. kao poseban cilj austrougarske politike. U tom smislu Programom se predviđalo da se za pomenute režije osigura i dalje pravo slobodnog i direktnog otkupa duhana od proizvođača i preprodavalaca, slobodno lagerovanje otkupljenog duhana u vlastitim magacinima, kao i nesmetan i slobodan od dažbina izvoz. Međutim, ipak se uzimala u obzir i eventualnost da Srbija i Bugarska, djelimično ili u potpunosti, uvedu na novim teritorijama duhanski monopol, pa je u tom slučaju bilo predviđeno da se za austrijsku i ugarsku duhansku režiju izdjevstvuju izvjesne povlastice.⁸¹⁾ S obzirom na situaciju s početka 1913. godine i izvršeno zaposjedanje pojedinih dijelova Makedonije od strane balkanskih država, austrijska i ugarska duhanska režija nisu tada pokazivale naročit interes za problem uvoza duhana iz Grčke, kao što se nisu mnogo zanimala ni za duhan iz Crne Gore.⁸²⁾

Najvažnije mjesto u austrougarskom Programu od 16. i 17. februara pripadalo je željezničkoj politici koja je imala da posluži kao osnovni faktor privredne penetracije i političkog uticaja Monarhije na Balkanu nakon dubokih političkih promjena koje su rezultirale iz poraza Turske.

Već na samom početku balkanskog rata na Ballplatzu se smatralo da zaposjedanje Sandžaka, kao izlazne kapije za austrougarsku privrednu ekspanziju, od strane Srbije ili Crne Gore, može da se za Monarhiju donekle kompenzira odgovarajućim saobraćajno-političkim sporazumima.⁸³⁾ Uskoro potom, kao što je poznato, aktuelizirani su pojedini stari austrougarski planovi o gradnji pojedinih željezničkih pruga na Balkanu. Najprije, u nastojanju da se spriječi teritorijalni izlaz Srbije na Jadransko more i njen eksport učini zavisnim od Monarhije, oživljena je u austrougarskom Ministarstvu inostranih poslova ideja bosanske transverzale koja bi gradnjom kraće pruge na srpskom teritoriju (Užice—Vardište) omogućila Srbiji pristup na Jadran preko dalmatinskih luka.⁸⁴⁾ Međutim, u Berchtoldovim političkim kombinacijama sredinom decembra 1912. godine pominje se ponovo gradnja sandžačke željezničke pruge kao uslov za saglasnost Monarhije za gradnju srpske dunavsko-jadranske željezničke pruge.⁸⁵⁾ Početkom novembra 1912. godine J. Redlich je, s obzirom na austrougarske političke interese u Albaniji, ukazivao Berchtoldu na potrebu željezničke veze Dalmacije sa Dračom koja bi se odatle produžila do Bitolja.⁸⁶⁾ Zemaljski poglavar Bosne i Herce-

⁸⁰⁾ ABH Priv. Reg. 39/1913. Deftedarević Potioreku Sarajevo 3. I 1913.

⁸¹⁾ Kao napomena 40.

⁸²⁾ Ibidem.

⁸³⁾ ÖUA IV, Nr. 4118; vidi V. Čorović op. cit. 376—379; H. Uebersberger op. cit. str. 88.

⁸⁴⁾ ÖUA IV Nr. 4170, 4317, 4351; V. Čorović, op. cit. 380, 391; D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more...* 20, 21. str.

⁸⁵⁾ ÖUA V Nr. 4924.

⁸⁶⁾ J. Redlich, op. cit. Bd I, str. 167.

govine general O. Potiorek, jedan od najizrazitijih predstavnika agresivnog militarističkog kursa, izlažući svoje poglede na uređenje odnosa sa balkanskim susjedima, iznio je početkom januara 1913. god. zahtjeve za gradnju niza priključnih pruga na bosansku željezničku mrežu (1. Užice—Vardište, 2. od Bijeljine—Janje preko Valjeva do spoja sa prugom u dolini Morave, 3. od Sarajeva do priključka na orijentalnu željeznicu Mitrovica—Solun, 4. od Trebinja ili Konjica preko Nikšića i Podgorice do Skadra) kao i općenito svoje prijedloge u pogledu željezničke i saobraćajne politike na Balkanu.⁸⁷⁾

Različite težnje i interesi koji su u ovim momentima došli do izražaja u odnosu na problem austrougarske željezničke politike na Balkanu, našli su svoju rezultantu u Programu usvojenom 16. i 17. februara 1913. godine, mada ni tada nisu mogli biti uklonjeni svi uzroci za pojavu novih nesuglasica između pojedinih uticajnih faktora u Monarhiji.

Programom je na prvom mjestu bilo predviđeno da se principijelno utvrdi pravo Austro-Ugarske da izgradi i eksploatiše tri željezničke linije putem društva koje će ona označiti uz osiguranje svog odgovarajućeg uticaja na formiranje tarifa. To su bile pruge kojima je iz političkih razloga austrougarsko Ministarstvo inostranih poslova pridavalo veliki značaj:

1. Linija kroz Crnu Goru i Albaniju do priključka na grčku željezničku mrežu uz obavezu Grčke na izgradnju potrebnih priključaka.

2. Sandžačka pruga, Uvac—Mitrovica ili druga podesna veza između bosanske i orijentalne željezničke mreže.

3. Produženje željezničke pruge od Bitolja prema Jadranskom moru.

Za slučaj da Austro-Ugarskoj pođe za rukom da kupovinom akcija orijentalnih željeznica ostvari kontrolu nad njima, u Programu je bilo predviđeno očuvanje prava na eksploataciju linija Mitrovica—Solun i Solun—Bitolj u korist postojećeg društva ili društva koje će odrediti austrougarska vlada. U protivnom, trebalo je na drugi način osigurati uticaj na formiranje tarifa u austrougarskom saobraćaju sa Solunom na cijeloj budućoj ruti Uvac—Mitrovica—Solun, kao i na liniji od Jadrana preko Bitolja do Soluna. Program, međutim, nije uopće prejudicirao odluke vlada obiju država Monarhije o direktnom ili indirektnom učešću u finansiranju gradnje novih pruga.⁸⁸⁾

U pogledu samog Soluna Austro-Ugarska je u programu postavila sebi za cilj da se on, bez obzira kojoj će državi pripasti, proglasi za slobodnu luku u kojoj bi Monarhija trebalo da ima odlučujući uticaj.⁸⁹⁾

Programom je dalje bilo predviđeno da Austro-Ugarska vrši uticaj na što skoriju gradnju:

1. Željezničkog priključka Užice—Vardište. U pregovorima sa Srbijom trebalo je taj problem pokrenuti i uticati da Srbija da sigurne garancije da će u roku od cca 3 god. izgraditi pomenuti priključak i zaključiti sa Monarhijom odgovarajuće tarifne sporazume, dok bi se na austrijski trošak u jadranskim lukama preduzele potrebne mjere za tranzit žive stoke iz Srbije. Ovaj stav mogao je ući u program tek nakon postignutog kompromisa austrijske sa ugarskom vladom, koja je ovaj

⁸⁷⁾ Vidi. Dr H. Kapidžić, *Skadarska kriza ...* Godišnjak XIII, str. 15—16, 40—43.

⁸⁸⁾ Kao napomena 40.

⁸⁹⁾ Ibidem.

priključak smatrala štetnim po ugarske saobraćajne interese. Stoga je u Programu bilo izričito naglašeno da za obavezu koju u tom pogledu ima preuzeti Srbija Monarhija ne treba da plati nikakvim posebnim ustupcima.⁹⁰⁾

2. Stvaranje jedne nove veze Monarhije sa Carigradom i Solunom kroz Rumuniju i Bugarsku, koje su već duže vremena vodile međusobne pregovore o uspostavljanju novog željezničkog priključka preko Dunava. Preko njega i postojećih rumunskih i bugarskih linija Austro-Ugarska je mogla da dobije jednu drugu istočnu željezničku vezu sa Solunom i Carigradom nezavisnu od srpskih željeznica.⁹¹⁾ Uspostavljanje ove nove veze sa Orijentom bilo je općenito u skladu sa Berchtoldovom politikom prema Bugarskoj i Rumuniji, ali se ostvarenju te ideje ubrzo ispriječilo narastanje rumunsko-bugarskog antagonizma, što je bilo suprotno intencijama austrougarske politike na Balkanu.

3. Uspostavljanje priključka od grčkih željeznica do linije Skoplje—Solun.⁹²⁾

Istovremeno u Programu se Austro-Ugarska saglašavala sa gradnjom srpske dunavsko-jadranske željezničke pruge sa ishodištem u jednoj albanskoj luci na Jadranu, kao i sa osiguranjem za Srbiju jednog slobodnog područja u izlaznoj luci.⁹³⁾ Međutim, paralelno s tim, imalo se u vidu preduzimanje niza mjera saobraćajne politike koje treba da paraliziraju negativan uticaj kako jadranske željeznice tako i eventualno drugih željezničkih pruga koje bi bile suprotne austrougarskim saobraćajnim interesima.

Saobraćajni interesi Monarhije na Balkanu bili su do izbivanja rata 1912. zaštićeni Željezničkom konvencijom sa Srbijom iz 1880. god. i analognim odredbama četvorne konvencije između Austro-Ugarske, Turske, Srbije i Bugarske iz 1883. godine (convention a quatre), kojima je bio utvrđen princip najvećeg povlašćenja za internacionalni saobraćaj, paritetan tretman stranih i domaćih transporta i sloboda tranzita. Programom je bilo predviđeno da se pomenuti sporazumi održe i u skladu sa novom situacijom dopune, te da se njihova načela priznaju i za one željezničke linije od internacionalnog značaja koje nisu bile obuhvaćene četvornom konvencijom. U odnosu na Srbiju imalo se izdijelivati proširenje konvencije iz 1880. na nove linije. U tu svrhu trebalo je konkretno utanačiti sljedeće:

a) utvrditi princip da balkanske države prihvate obaveze koje je Turska preuzela na osnovu četvorne konvencije u pogledu linija koje leže na području koje će njima pripasti;

⁹⁰⁾ Ibidem.

⁹¹⁾ »Mit Hilfe dieses Ausschlusses und der bereits bestehenden bulgarischen und rumänischen Linien wäre Österreich-Ungarn die Möglichkeit geboten, einen zweiten östlichen und von den serbischen Linien unabhängigen Anschluss nach Konstantinopel einerseits und Salonik andererseits zu erlangen, was verkehrspolitisch von nicht zu unterschätzender Wichtigkeit wäre«. Ibidem.

⁹²⁾ Ibidem: Želje bosanske uprave za uspostavljanje željezničkog priključka između Loznice i Janje, kao krajnje tačke jedne linije koja treba da se izgradi na bosanskoj strani i poveže sa ugarskim željeznicama zajedničko ministarsko vijeće primilo je na znanje a isto tako i želje u pogledu regulisanja Dvine i granice prema Sandžaku, razoružanje graničnog stanovništva i organizacije žandarmerije. Međutim, ove želje nisu bile unesene u Program.

⁹³⁾ Ibidem.

b) isključiti, bar u importnom pravcu, mogućnost da neka balkanska željeznica dâ posebno tarifno povlašćenje, vezano za porijeklo robe iz određene zemlje za transport brodovima pod određenom zastavom ili od strane određene firme, a takođe i za prevoz na određenoj riječnoj ili pomorskoj relaciji. Nasuprot tome, mogle bi balkanske države protežirati svoj pomorski eksport na određenim željezničkim prugama. Međutim, to se imalo vezati za uslov da se roba transportira brodovima one države kojoj pripada utovarna luka.⁶⁴⁾ Ova ograničenja imala su prvenstveno smisao da u konkurentskoj borbi sa drugim državama jače dođe do izražaja prednost geografskog položaja Monarhije i njene blizine balkanskom tržištu.⁶⁵⁾

c) težiti sklapanju jednog sporazuma o tome da će prilikom revizije postojećih direktnih željezničkih tarifa između Austro-Ugarske i balkanskih država unapređenje međusobnog saobraćaja biti vodeće načelo i da izmjenom teritorijalnih odnosa neće nastupiti povećanje važećih tarifa.⁶⁶⁾

Program je imao u vidu proširenje četvorne konvencije:

1. na sve dosad postojeće privatne linije u evropskoj Turskoj (osobito na liniji Solun—Bitolj i Solun—Dedeagač);

2. na sve linije koje su u Programu navedene da treba da se grade;

3. na sve odvojne linije od željeznica obuhvaćenih četvornom konvencijom u pravcu neke luke na egejskom ili jadranskom moru ili prema nekoj tački gore pomenutih privatnih linija;

4. na sve linije koje polaze od jedne srpske ili bugarske morske ili dunavske luke;

5. na sve grčke željeznice koje uspostavljaju vezu između sjevernih priključnih linija i Pireja.⁶⁷⁾

Očuvanje prava postojećih privatnih željeznica u evropskoj Turskoj bio je jedan od ciljeva austrougarske politike kome je bio pridavan naročit značaj, pa se u Programu posebno podvlačilo da balkanske države kao pravni nasljednici Turske treba da prime sve ugovorne obaveze koje je u pogledu privatnih željeznica preuzela Turska.⁶⁸⁾ Inače, sve obaveze koje su u odnosu na gradnju željeznica i uopće željezničku politiku proizilazile za balkanske države iz Programa trebalo je da se utvrde u formi separatno zaključenih željezničkih konvencija Austro-Ugarske sa Srbijom, Bugarskom, Crnom Gorom i Grčkom. Pri tome, ugovori sa Srbijom i Bugarskom činili bi dopunu već postojećih konvencija. U pogledu Albanije, koja se još nije bila konstituirala kao država, moglo se tada planirati samo općenito osiguranje austrougarskih prava predviđenih Programom. Što se tiče rumunsko-bugarskih linija, imalo se u vidu sklapanje jedne konvencije između Austro-Ugarske, Rumunije i Bugarske po uzoru na četvornu konvenciju iz 1883. godine. Izvan okvira pomenutih

⁶⁴⁾ Ibidem.

⁶⁵⁾ O saobraćajnim i tarifnim problemima na Balkanu po uspostavljanju željezničke veze Beča sa Carigradom i Solunom i nepovoljnim uslovima za direktan željeznički promet za Austro-Ugarsku zbog tarifnih kombinacija željeznica balkanskih država sa parobrodarskim društvima drugih zemalja vidi: R. M. Dimtschoff, *Das Eisenbahnwesen auf der Balkanhalbinsel*. Bamberg 1894, str. 186—197.

⁶⁶⁾ Kao napomena 40.

⁶⁷⁾ Ibidem.

⁶⁸⁾ To se odnosilo najpre na orijentalne željeznice kao i na željezničke linije Solun—Bitolj i Solun—Dedeagač. Ibidem.

konvencija, trebalo je posebno sklopiti ugovor između Austro-Ugarske i balkanskih država o pitanju revizije direktnih željezničkih tarifa u smislu kako je to u Programu formulirano.⁹⁹⁾

Program za privredne sporazume sa balkanskim državama od 16. i 17. februara 1913. godine upotpunjavali su još stavovi koji su se odnosili na poštanski i telegrafski saobraćaj, plovidbu u obalnim vodama i lukama na Levantu, kao i o sklapanju konvencije sa Srbijom o plovidbi na Dunavu. Interesantno je napomenuti da se predviđalo napuštanje postojećih austrijskih poštanskih ureda na bivšem turskom području, izuzev u Albaniji, gdje se imalo u vidu u buduće osnivanje i ugarskih poštanskih ureda. Takođe, planirano je bilo uspostavljanje jednog podmorskog kabla koji bi vodio od Trsta do Valone u Albaniji, pa onda dodirujući neka mjesta u Grčkoj išao dalje do Jafe u Palestini, a odatle do El Ariša ili nekog drugog mjesta u blizini Port Saida.¹⁰⁰⁾

Cijelom Programu dale su snažan pečat koncepcije grofa Berchtolda, koji je željeznicama namijenio ulogu posebnog spoljnopoličkog instrumenta. Berchtold je sebi postavio zadatak da politički i privredni uticaj Monarhije u balkanskim državama održava i jača, dokle god to bude moguće upotrebom mirnih sredstava.¹⁰¹⁾ Tom cilju trebalo je da posluži i kupovina 51.000 akcija orijentalnih željeznica od strane jednog sindikata austrijskih i ugarskih banaka¹⁰²⁾ koju je svesrdno podržao Berchtold čim su njihovi raniji vlasnici, Njemačka banka i švajcarske banke, ponudili da ih prodaju. Tražeći odmah po usvajanju Programa već u februaru 1913. saglasnost austrijske i ugarske vlade za obavljanje ove poslovne transakcije, koja je Austro-Ugarskoj trebalo da osigura dominantan uticaj na postojeće i buduće željezničke veze na Balkanu, Berchtold ju je na zajedničkom ministarskom vijeću 21. februara 1913. godine motivirao sljedećim potrebama:¹⁰³⁾

1. Radi osiguranja slobodnog prolaza za trgovinu Monarhije prema Solunu. Ovaj momenat je istican s obzirom na to da će bivši turski teritoriji biti podijeljeni među raznim državama, pa je austrougarska trgovina u slučaju priključka bosanske željezničke mreže na liniju Mitrovica—Solun imala ubuduće da računa sa više tuđih teritorija i željezničkih uprava. To je, po Berchtoldovom mišljenju, bilo moguće preduprijeti održanjem privatne eksploatacije u korist postojećeg društva ili njegovog nasljednika koje treba da obrazuje sindikat austrijskih i ugarskih

⁹⁹⁾ Ibidem.

¹⁰⁰⁾ Ibidem.

¹⁰¹⁾ Angesichts der Umstürzbewegung auf dem Balkan habe es sich der Vorsitzende als verantwortlicher Leiter der auswärtigen Politik der Monarchie zur Aufgabe gestellt, den politischen und wirtschaftlichen Einfluss der Monarchie in den Balkanstaaten, umsolange dies möglich sei, mit friedlichen Mitteln aufrechtzuhalten und zu stärken. Dies habe den Anlass dazu gegeben, Mittel und Wege zu suchen, um Österreich-Ungarn eine Einflussnahme auf die dortigen Eisenbahnverhältnisse zu sichern«. HHStA PA XL, Interna k. 311 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMPKZ 504, od 21. II 1913.

¹⁰²⁾ Sindikat je trebalo da sačinjavaju Oesterreichische Bodenkreditanstalt, Wiener Bankverein, Anglo-Oesterreichische Bank, Ungarische Kreditbank i Pester Kommerzbank. Ibidem, Up. sastav docnije obrazovanog austro-ugarskog konzorcija i učešću pojedinih banaka Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 740.

¹⁰³⁾ Kao napomena 101.

banaka.¹⁰¹⁾ Dalje, posjed ovih željeznica, u slučaju ako bi osiguranje privatne eksploatacije naišlo na veće teškoće, trebalo je da Austro-Ugarskoj dâ u ruke efikasno sredstvo da ona utvrdi ili bar utiče na uslove odricanja od privatnog poslovanja.

2. Radi sticanja preimućstva u odnosu na druge konkurente koji bi pretendovali na gradnju pruga preko Albanije — što se praktično odnosilo na Italiju, Društvo za eksploataciju istočnih željeznica posjedovalo je koncesiju za gradnju željeznice prema Jadranu, od Mrdara ka Prištini i od Skoplja prema Gostivaru, dok je društvo koje je imalo u posjedu prugu Solun—Bitolj raspolagalo sličnom povlasticom za jednu alternativnu liniju od Bitolja u pravcu Valone ili Drača. Ove koncesije trebalo je da pređu na sindikat austrougarskih banaka, jer je Berchtold smatrao neophodnim da Austro-Ugarska učvrsti svoje pozicije i osigura svoj uticaj na buduću albansku željezničku mrežu. Pri tome je Društvo za eksploataciju orijentalnih željeznica trebalo da iz svoje gotovine otkupi akcije pruge Solun—Bitolj, tako da je za austrijske i ugarske banke dolazio praktično u pitanje samo otkup 51.000 akcija istočnih željeznica.

3. Posjedovanjem akcija pomenutih društava Austro-Ugarska bi stekla takve pozicije u rješavanju željezničkih pitanja zapadnog Balkana, kakve ne bi mogla ni na kakav drugi način dobiti. Imajući u posjedu postojeće linije na zapadnom Balkanu, stvorilo bi se po zamisli Berchtolda jedno jezgro, odakle je uz pomoć francuskog i belgijskog kapitala¹⁰⁵⁾ trebalo dalje da se popunjava željeznička mreža. Berchtold je naglašavao veliku političku vrijednost utvrđivanja austrougarskog uticaja na željeznice zapadnog dijela Balkanskog poluostrva, i to specijalno s obzirom na albansku politiku Monarhije.

Mada je Berchtoldu, koga je podržavao ministar rata Krobatin, pošlo za rukom da na kraju dobije saglasnost vlada obiju država Monarhije i koncem aprila 1913. god. realizira otkup akcija orijentalnih željeznica, to je bilo propraćeno prilično jakim otporom i izrazima rezervi kako u pogledu same svrsishodnosti predviđanja finansijske transakcije, tako i u odnosu na pojedine dijelove već usvojenog Programa. Predsjednik austrijske vlade K. Stürgkh izražavao je sumnju u to da će balkanske države priznati pravno stanje i odnose kao u doba Turske, što protivriječi shvatanju državnog suvereniteta. On je ukazivao na to da će se balkanske države, a osobito Srbija, suprotstaviti učvršćenju austrougarskog uticaja na svojim željeznicama. Stürgkh je strahovao da bi iz tog mogle nastati komplikacije koje bi ugrozile miran razvoj odnosa sa balkanskim državama.¹⁰⁶⁾

¹⁰⁴⁾ Društvo za eksploataciju istočnih željeznica dobilo je 1908. od Porte koncesiju za gradnju pruge Mitrovica—Uvac.

¹⁰⁵⁾ O odnosima između austrijskih i francuskih finansijskih krugova, posebno u vezi sa projektom internacionalizacije orijentalnih željeznica u 1914. godini. Vidi G. W. F. Hallgarten, op. cit. II bd. 467, 468 i Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 748 i dalje. O kombinacijama u toku 1912, 1913. i 1914, da francuski kapital učestvuje u finansiranju izgradnje bosanskih željeznica, vidi. F. Hauptmann, *Finansiranje bosansko-hercegovačkog željezničkog programa iz godine 1913. Radovi* izd. Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knj. I, Sarajevo 1963, str. 124—125.

¹⁰⁶⁾ »Hieraus seien Verwicklungen zu befürchten, welche der politischen Beziehungen zu den Balkanstaaten gefährden könnten«, HHStA XL PA XL Interna K. 311 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 504 od 21. II 1913.

Sličnu bojazan izražavali su i drugi austrijski ministri. Austrijski ministar trgovine Schuster upozoravao je da će planirana finansijska operacija izazvati povećanje nenaklonosti Srbije i Bugarske prema Monarhiji, da će negativno uticati na trgovinske pregovore i otežati ostvarenje drugih, možda značajnijih privrednih zahtjeva. Predstavnici kako austrijske tako i ugarske vlade izražavali su skepsu da će balkanske države osobito respektovati povlastice Društva orijentalnih željeznica koje su i u odnosu na Tursku stajale na slabim nogama. One će insistirati na podržavljenju u čemu ih ne sprečava zaključak Londonske konferencije u pogledu očuvanja prava željezničkih društava u Turskoj.¹⁰⁷⁾

Zanimljivo je da je, suprotno Berchtoldovim gledištima, austrijski ministar saobraćaja Forster smatrao da u saobraćajnom pogledu nema potrebe za jednom novom direktnom željezničkom linijom prema Solunu pod uticajem Monarhije preko Mitrovice, budući da je za Austro-Ugarsku kopneni saobraćaj sa Solunom u poređenju sa pomorskim od manjeg značaja, a takođe i s toga što već postoji dobra željeznička veza preko Beograda.¹⁰⁸⁾ Svaki novi put bio bi duži nego onaj via Beograd, isticao je Forster, a sandžačka željeznica za oko 200 kilometara. Osim toga, on nije preporučivao da se protežira kopneni put prema Solunu, jer bi posljedica toga bila konkurencija između egejskih i dalmatinskih luka, koje je austrijska vlada nastojala oživjeti srpskim tranzitom. Sto se tiče ideje o stvaranju jezgra i dalje izgradnje željezničke mreže na zapadnom Balkanu, Forster je držao da Austro-Ugarska nije tome dorasla s obzirom na problem finansiranja i neophodnosti učešća stranog kapitala. Slično stanovište o tome zauzimao je i austrijski ministar finansija Zalezski. Austrijski ministar trgovine Schuster bio je mišljenja da put prema Solunu nema više isti značaj kao u vrijeme kad je postojala mogućnost da se osigura direktan tranzit preko jedinstvenog turskog teritorija. On je podvlačio da sada u prvi plan trgovinske politike austrijske vlade dolazi briga za prosperitet vlastitih luka.¹⁰⁹⁾

Ovakva stanovišta članova austrijske vlade koja su se razlikovala od ambicioznih planova grofa Berchtolda i vojnih krugova bila su dobrim dijelom uvjetovana kako njihovom ocjenom realnih finansijskih mogućnosti Monarhije, tako i posebnim uglom gledanja na rješavanje teških unutrašnjih privrednih i političkih problema. Ona su se u suštini nadovezivala na koncepciju koju je još tokom pregovora o formuliranju Programa za privredne sporazume sa balkanskim državama zastupalo austrijsko Ministarstvo željeznica, imajući prvenstveno u vidu uže, neposredne, austrijske saobraćajno-političke interese. U osnovi te koncepcije bio je pojačani austrijski interes za Dalmaciju i njeno povezivanje sa širim balkanskim zaleđem. Na to se nadovezivala ideja o izgradnji onih linija na Balkanu koje je trebalo da se priključe na bosanske že-

¹⁰⁷⁾ Ibidem.

¹⁰⁸⁾ »Der k. k. Eisenbahnminister unterzieht das Projekt zunächst vom verkehrspolitischen Standpunkte einer Kritik. Im Vordergrund des Interesse stehe die Idee des Zuganges nach Salonik auf einer neuen, unter dem Einflusse der Monarchie stehenden direkten Eisenbahnlinie (Mitrovitza-Salonik). Verkehrspolitisch liege ein Bedarf nach einer solchen Linie nicht vor, da der Landverkehr nach Saloniki im Vergleiche zum Seeverkehr nur von geringer Bedeutung sei und schon gegenwärtig eine wirklich gute Verbindung mit Salonik über Belgrad bestehe.« Ibidem.

¹⁰⁹⁾ »Der k. k. Handelsminister gibt gleichfalls der Anschauung Ausdruck, dass dem Wege nach Salonik heute nicht mehr die gleiche Bedeutung zukomme wie zu

ljeznice. Međutim, pri tom se imao u vidu određeni unutrašnjopolitički efekat, jer se smatralo što bude više bosanska željeznička mreža dobijala na značenju za Austriju povezivanjem sa planiranim željeznicama na Balkanu, to će Austrijskoj vladi biti lakše da se u Parlamentu usvoji zakon o realizaciji programa gradnje novih željeznica u Bosni i Hercegovini.¹¹⁰⁾

Stoga je austrijsko Ministarstvo željeznica stavljalo na prvo mjesto po važnosti gradnju priključne linije od Užica do Vardišta. Sa stanovišta produženja dalmatinsko-bosanskih željeznica smatrala se veoma poželjnom i pruga duž obale Jadrana kroz crnogorski teritorij prema Skadru. Mada su docnije, kao što je ranije rečeno, austrijski ministri zauzimali negativan stav prema sandžačkoj željeznici, prilikom diskusija o Programu njena gradnja je sa austrijske strane predlagana. Pri tome se predviđalo i eventualno umjereno finansijsko učešće Monarhije, mada je i tada ukazivano na opadanje značaja ove pruge zbog izmijenjenih političkih prilika.¹¹¹⁾

U odnosu na ostale željezničke projekte na Balkanu, austrijsko Ministarstvo željeznica zauzimalo je prilično rezervisan stav, osobito u pogledu učešća u finansiranju. Tako, na primjer, iako je smatralo da je u austrijskom privrednom interesu produženje željezničke mreže Monarhije prema Albaniji kako do priključka na projektovanu srpsku jadransku željeznicu, tako i na željeznice koje treba da vode od albanske obale prema Grčkoj, ono je isticalo pretežan značaj intenzivnog broskog saobraćaja pod isključivim austrijskim uticajem. Priznajući potrebu da Monarhija osigura određeni uticaj na prugu koja bi se gradila od obale Albanije u unutrašnjost prema Grčkoj, austrijsko Ministarstvo željeznica je, posebno s obzirom na tehničke teškoće gradnje, bilo protivno bilo kakvom austrougarskom finansijskom angažovanju. Ono nije preporučivalo da Monarhija jače insistira na gradnji željezničkih linija u Grčkoj

---

jener Zeit, wo die Möglichkeit bestanden habe, den direkten Transit über ein einheitliches türkisches Territorium sicherzustellen. Heute stünden für die k. k. Regierung andere handelspolitische Gesichtspunkte mehr im Vordegrunde des Interesses, in erster Linie die Fürsorge für den Hebung der eigenen Seehäfen.« Ibidem.

¹¹⁰⁾ »Wie Euerer Exzöllenz bekannt, haben über die Regelung dieser Frage, speziell über das Interesse Oesterreichs an den nach Beendigung des Krieges herzustellenden Eisenbahnlinien eingehende Beratungen zwischen den beteiligten Ressorts stattgefunden, deren Ergebnis in den beiliegenden Grundsätzen für die Verhandlungen niedergelegt worden ist.

Wir sind hierbei von dem wohl selbstverständlichen Prinzip ausgegangen, dass in erster Linie jene Bahnen anzustreben sind, an welchen wir vom speziell österreichischen Standpunkte aus ein unmittelbares Interesse haben. Ganz besonders glaubte ich als den Ausgangspunkt für die österreichischen Wünsche hinsichtlich der zukünftigen Gestaltung der Bahnen auf dem Balkan die österreichische Adriaküste betrachten zu müssen, um so einerseits das Interesse Dalmatiens besonders hervorkehren zu können, andererseits aber auch für die im österreichischen Parlament einzubringende bosnische Bahnvorlage eine Stütze an den an die bosnischen Bahnen anschließenden ausländischen Verkehrsadern zu finden. Denn je mehr das bosnische Eisenbahnnetz durch den Zusammenhang mit den am Balkan zu erbauenden Bahnen auch für Oesterreich an Bedeutung gewinnt, destomehr scheint mir die parlamentarische Vertretbarkeit des Programmes erleichtert.« Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien (AVW) Präs Nr 663/MP ex 1913. Forster Stürkghu 1. II 1913. O programu gradnje željeznica u Bosni i Hercegovini i problemima njegove realizacije vidi F. Hauptmann, op. cit. str. 119—137.

¹¹¹⁾ AVW Präs Nr. 513/MP ex 1913 Forster Stürkghu 1. II 1913.

ni na uspostavljanju nove željezničke veze između Rumunije i Bugarske, da ne bi bila izazvana negativna reakcija pomenutih država.¹¹²⁾

Ova gledišta polazila su više od neposredne privredne koristi za austrijsku polovinu Monarhije i bila su motivirana skromnijim političkim pretenzijama. Međutim, stanovišta Austrijske vlade bila su bitno modificirana u usvojenom Programu od 16. i 17. februara 1913. godine, zbog snažnog uticaja kako Ugarske vlade tako i drugih faktora. I opozicija austrijskih ministara Berchtoldovim koncepcijama, koja je ponovo došla do izražaja na pitanju otkupa akcija istočnih željeznica, ostala je bez stvarnog efekta. Dalji spoljnopolitički potezi Monarhije u odnosu na problem balkanskih željeznica preduzimani su u duhu intencija utvrđenih u Programu, ali nisu mogli dovesti ni do kakvih konkretnih rezultata.

Težnja Austro-Ugarske da na osnovu kupovine akcija orijentalnih željeznica osigura pravo na gradnju pruge Bitolj—Valona izazvala je već u maju 1913. godine protivljenje Italije. To bi, po mišljenju Italijanske vlade, koje je izrazio italijanski ambasador u Beču vojvoda Avarna, obezbijedilo Austro-Ugarskoj preovlađujući politički uticaj u Albaniji, što je bilo suprotno sporazumima Italije i Monarhije. Stoga je vlada u Rimu izrazila spremnost da revidira svoj stav prema odredbama prvobitnog nacrtu statuta Albanije u pogledu daljeg važenja koncesija koje je odobrila Turska i da prihvati rusko gledište da takve koncepcije imaju čisto moralno značenje, ukoliko se Italiji ne osigura paritetan uticaj na liniju Bitolj—Valona. Sa austrougarske strane isticalo se, međutim, da u odnosu na Albaniju sporazumi imaju u vidu samo paritet između obiju sila na političkom polju, a da se ne mogu odnositi na privredna pitanja, u koja spada i gradnja željeznica. Princip potpunog izjednačavanja Austro-Ugarske i Italije koji su obje sile prihvatile u januaru 1913. god. u odnosu na projekt srpske jadranske željeznice preko Albanije Berchtold nije bio voljan da prizna kao presedan, jer je ta pruga za Austro-Ugarsku značila politički kompromis da bi se postiglo isključenje Srbije sa Jadrana, i u njenom slučaju Monarhija nije mogla za sebe zahtijevati nikakvu povlasticu.¹¹³⁾

Problem izgradnje željezničkih pruga u Albaniji opterećivao je austro-italijanske odnose i bio predmet međusobnih pregovora tokom 1913. i 1914. godine. Takođe, ni koraci Austro-Ugarske za osiguranje priključnih linija u Grčkoj nisu do izbijanja svjetskog rata dali pozitivne rezultate. Pregovore sa Srbijom koji su vođeni u 1914. godini prekinuo je sarajevski atentat u momentu kad su se nalazili u završnoj fazi i kad je već načelno bio postignut sporazum da pruge istočnih željeznica u Srbiji pređu u državno vlasništvo uz odgovarajuće kompenzacije Austro-Ugarskoj na području saobraćajne politike.¹¹⁴⁾

¹¹²⁾ Stellungnahme des Eisenbahnministeriums zu den vom Handelsministeriums angeregten Balkanfragen (Linienprogramm). Ibidem.

¹¹³⁾ HHStA, Administrative Registratur F 19—13. No 34805 1913 16. V 1913. — 1270

Zbog suprotnosti između velesila potpuno je otpao prvobitno predviđeni tekst § 7 Statuta Albanije, koji se odnosio na očuvanje režima kapitulacija i privilegije stranom kapitalu.

¹¹⁴⁾ Vidi. V. Čorović, op. cit. str. 511—516; Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 770—800.

I dok je austrougarska diplomatija činila velike napore da na Balkanu osigura političke i ekonomske pozicije Monarhije kao velesile, na teritorijama bivše evropske Turske dešavale su se značajne ekonomske promjene. Buržoazija balkanskih država nije gubila vremena da izvuče koristi iz zaposjednute Makedonije i drugih krajeva koji su ranije bili pod vlašću Otomanske carevine.¹¹⁵⁾

Austrougarski privredni krugovi pratili su s velikom pažnjom razvoj privrednih odnosa na tim područjima, pa su nastojali da se neposredno, na licu mjesta, upoznaju sa novonastalim prilikama. Tako je Ugarski trgovački muzej poslao u toku 1913. godine tri studijske komisije, i to u Albaniju i krajeve koji su pripali Srbiji i Bugarskoj. Komisije koje su više sedmica obilazile ove područja imale su zadatak da rezultate svojih ispitivanja dostave svim zainteresovanim.¹¹⁶⁾ Ovaj poduhvat Ugarskog trgovačkog muzeja odražavao je zanimanje ugarskih privrednih krugova, a posebno mađarske industrije za balkansko tržište. Rastuća mađarska industrija, koja se i kod kuće sukobljavala sa snažnom konkurencijom nadmoćnije austrijske industrije, mogla je sa izgledom na uspjeh tražiti nova tržišta samo na istoku u privredno nerazvijenim zemljama.

U komisiji koja je pošavši iz Beograda posjetila Skoplje, Mitrovicu, Prizren, Bitolj, Prilep i Solun učestvovao je sekretar Hrvatskoslavonskog industrijskog udruženja iz Zagreba M. Mautner i o svojim zapažanjima uputio izvještaj Bečkoj trgovačkoj i industrijskoj komori. Njegov prvi utisak bio je da poslovne prilike u makedonskim gradovima nisu loše. Doduše, trgovci su trpjeli zbog ratnih događaja, ali su na drugoj strani liferacijama i povećanim prometom pravili višestruko dobre poslove i raspolagali odgovarajućom gotovinom. To je osobito važno za Skoplje, Mitrovicu i Prizren. Sve ove gradove Mautner navodi kao makedonske.¹¹⁷⁾

U pogledu prilika koje su prethodile ratu Mautner konstatira da je Skoplje u komercijalnom pogledu bilo gotovo isključivo zavisno od Soluna. Skopski trgovci bili su, osim rijetkih izuzetaka, samo filijale solunskih grosista, pa su direktne nabavke za Skoplje stoga predstavljale iznimku.¹¹⁸⁾

Mada je od zaključenja mira bilo proteklo izvjesno vrijeme, u pogledu buduće komercijalne orijentacije gradova na teritoriji koju je zaposjela Srbija, situacija se u 1913. godini još nije bila iskristalizirala.

¹¹⁵⁾ U kojoj se mjeri u Srbiji i Bugarskoj pridavala važnost privrednim pitanjima pokazuje nekoliko studija koje su izašle iz štampe već 1913. i 1914. godine. Tako knjiga Milivoja M. Savića, inspektora Ministarstva narodne privrede, *Zanati i industrija u prisajedinjenim oblastima i zanati u starim granicama Kraljevine Srbije*, predstavlja u stvari njegov izvještaj Ministru, koji je izdalo Ministarstvo narodne privrede u Beogradu 1914. godine. Knjiga Mite Dimitrijevića *Privreda i trgovina u novoj Srbiji*, kojoj je napisao predgovor ministar privrede K. Stojanović, bila je štampana u Beogradu već 1913. godine. U Sofiji je 1913. godine izdao D. Mišajkov knjigu *Novit zemi v stopansko otnošenie i stopanskoto bždešie na Bulgarija*.

¹¹⁶⁾ HHStA Administrative Registratur F. 19/30, Bahnbau Serbien 1, 153. Bericht über die wirtschaftliche Lage in dem neuserbischen und neugriechischen Gebiete. — Abschrift eines Berichtes des Handels und Gewerbekammer für das Erzherzogtum Oestereich unter der Enns vom 12. Jänner 1914... an das k. k. Handelsministerium Wien.

¹¹⁷⁾ Ibidem.

¹¹⁸⁾ Ibidem.

Ipak, izvjesne nove tendencije bile su Mautneru jasno uočljive. On primjećuje nastojanje skopskih trgovaca da poslije rasparcavanja Makedonije i povlačenja novih državnih granica izvojuju svoju komercijalnu samostalnost. Ozbiljna prepreka na tom putu bilo je odsustvo ranijih direktnih kontakata sa stranim fabrikantima. Međutim, mnogo značajnija pojava bili su pokušaji beogradskog tržišta da preuzme ulogu Soluna. Po izvještaju Mautnera beogradski grosisti veoma se interesiraju za skopsko tržište i 1913. godine djelimično su već biti tamo osnovali svoje filijale ili predstavništva.¹¹⁹⁾

Mautnerove ocjene u osnovi se slažu sa izvještajem Milivoja M. Savića, koji je dao detaljne podatke o gradskoj privredi u oblastima koje su pripale Srbiji. I Savić ukazuje kako se po oslobođenju od Turaka u Skoplju počinje razvijati uvozna trgovina en gros na račun Soluna. Pored pojave novih beogradskih i domaćih firmi u Skoplju, on spominje i doseljavanje 50 jevrejskih firmi iz Soluna koje su ostvarile velike zarade. One su robu koju su uvezle po 11% carinskoj tarifi prodavale po cijenama formiranim nakon uvođenja srpske carinske tarife. Inače, do balkanskog rata uvozna trgovina u Skoplju nalazila se u rukama jevrejskih trgovaca. Osim interesovanja srpskih trgovaca za nove krajeve, Savić navodi kako su i pojedini srpski industrijalci počeli da ih obilaze.¹²⁰⁾

Istovremeno je srpska vlada, prema Mautnerovom izvještaju i u interesu vlastitih željeznica nastojala da robni promet Skoplja odvrati od Soluna i okrene preko Srbije. Međutim, on ukazuje da je za srpsku vladu iskrsao problem kako izaći u susret solunskim grosistima koje je protežirala grčka vlada, a da se ne nanese šteta srpskoj trgovini. S tim u vezi postavljalo se i pitanje na koji način osigurati srpski tranzit preko solunske luke, koja je imala da služi srpskom izvozu. U srpskim trgovačkim krugovima smatralo se tada kao najvjerovatnije rješenje osnivanje jedne srpske slobodne zone u solunskoj luci.¹²¹⁾ što je bilo docnije u 1914. godini i predviđeno sporazumom između srpske i grčke vlade.¹²²⁾ Time je bio nanesen težak udarac austrougarskim političkim i privrednim krugovima.

Mautner nas obavještava i o srpskim željezničkim planovima u cilju boljeg povezivanja anektiranih područja sa Srbijom. Prije svega, bila je u najskorije vrijeme predviđena gradnja željeznice Bitolj—Skoplje čija je trasa trebalo da ide duž važnih strateških tačaka na albanskoj granici. Izrada projekta bila je povjerena jednom njemačkom društvu. Osim vojnostrateškog, pruga je trebalo da ima i važan komercijalni značaj. Povlačenjem srpsko-grčke granice, Bitolj, koji je više nego Skoplje bio u pogledu trgovine zavisao od Soluna, našao se izoliran i u vrlo teškom položaju.¹²³⁾ Upravo situacija u kojoj se Bitolj našao poslije bal-

¹¹⁹⁾ »Vor allem versucht der Belgrader Platz die Rolle Saloniks zu übernehmen. Die Belgrader Grossisten interessieren sich sehr für den dortigen Markt und haben zum Teil bereits Filialenbetriebe oder Vertretungen dort errichtet. Auf der anderrern Seite versuchen die Uesküber Kaufleute, denen es, wie erwähnt, nicht an Barmitteln fehlt, nunmehr kommerziell ihre Selbstständigkeit zu erringen, wobei sie allerdings noch mit mancherlei Vorurteilen in den Kreisen der ausländischen Fabrikanten zu rechnen haben«. Ibidem.

¹²⁰⁾ M. Savić, op. cit. str. 117—120, 274.

¹²¹⁾ Kao napomena 116.

¹²²⁾ Vidi Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 787—794.

¹²³⁾ Kao napomena 116.

kanskih ratova može poslužiti kao primjer kako se povlačenje vještačkih granica i podjela Makedonije negativno odražavala na privrednom planu. Mautner je smatrao da će izgradnjom pruge Bitolj—Skoplje bitno porasti komercijalni značaj Skoplja. U istom smislu trebalo je da djeluje i predviđena gradnja željezničkih veza Srbije sa novim područjima, i to jedna trasom planirane dunavsko-jadranske željeznice do Prištine, i druga od Kragujevca preko Kraljeva dolinom Ibra prema Raškoj i Mitrovici.¹²⁴⁾

Interesantna je Mautnerova napomena da Srbija ima manji interes za izgradnju željezničke mreže istočno od Vardara. U krugovima srpskih političara i privrednika, navodno, vladala je bojazan da bi ovo područje moglo pripasti Bugarskoj i da je stoga opreznije i pametnije da se tu previše ne riskira. Ipak, on je računao sa eventualnošću da se izgradi linija Čustendil—Kumanovo.¹²⁵⁾ To je bilo poslije drugog balkanskog rata potpuno nerealno očekivati. Na gradnji ove pruge kao dijela planirane bugarske balkanske transverzale ranije su osobito insistirali bugarski vladajući krugovi.¹²⁶⁾

Izgradnjom već pomenutih linija, i ako se realizira projekt sandačke željeznice, zaključivao je Mautner, Skoplje će postati najvažniji saobraćajni čvor Makedonije. Stoga je on smatrao da industrija i trgovina Monarhije imaju najveći interes da stupe u što uže veze sa skopskim tržištem i da ga specijalno obrađuju.¹²⁷⁾ I M. Savić je ukazivao da će porasti značaj Skoplja kao privrednog centra i podvlačio potrebu da se poslovnj ljudi iz Srbije što više zainteresuju za Skoplje. Savić je smatrao da je u interesu Srbije da oni preuzmu tamošnju trgovinu u svoje ruke.¹²⁸⁾ Inače, Mautnerov izvještaj o stanju trgovine u Makedoniji podudarao se najvećim dijelom i sa informacijama kojim je raspolagalo austrijsko Ministarstvo trgovine.¹²⁹⁾

Zanimljivo je napomenuti da su austrougarske vlasti u Bosni s velikom pažnjom posmatrale nastojanje Srbije da poboljša svoje veze sa Sandžakom i ekonomski ga orijentiše prema sebi. Do balkanskih ratova Novopazarški sandžak je bio neosporno tržište Monarhije. Iz Beča, Budimpešte, Trsta i Sarajeva izvožena je u Sandžak kafa, šećer, petrolej, špirit, pivo, brašno, pamuk, željezo, bakar, manufakturna, suknena i kožna roba i sl.¹³⁰⁾ Ovaj eksport išao je većim dijelom preko Sarajeva, a manjim preko Soluna. Početkom 1913. godine, okružni predstojnik Sarajeva izvještavao je zemaljskog poglavara Bosne i Hercegovine da je Srbija u najvećoj žurbi počela graditi cestu između Pljevalja i Sjenice koja će ići preko Javor planine na Užice, i da ona time želi svu trgovinu sa Sandžakom da privuče sebi i Monarhiju potpuno izolira.¹³¹⁾

¹²⁴⁾ Ibidem.

¹²⁵⁾ Ibidem.

¹²⁶⁾ R. Kašanin, *Srpsko-bugarski odnosi 1903—1913*, Beograd 1960. (nepublikovana doktorska disertacija) str. 59, prema S. Skoko, op. cit. str. 56—57.

¹²⁷⁾ Kao napomena 116.

¹²⁸⁾ M. M. Savić, op. cit. str. 120.

¹²⁹⁾ Kao napomena 116.

¹³⁰⁾ Obim eksporta preko Sarajeva iznosio je godišnje oko 100 vagona šećera, 40 vagona riže, 20 do 30 vagona kafe, oko 1 miliona kruna gotovih odijela i ostalih suknjenih stvari. ABH, Priv. Reg. 39/913, Deftedarević-Potioreku, 3. I 1913; Up. M. M. Savić, op. cit. str. 30—33.

¹³¹⁾ ABH priv. reg. 39/1913, Deftedarević-Potioreku 3. I 1913.

Izbijanje balkanskog rata nanijelo je Monarhiji neposredno znatnu štetu zbog potpunog obustavljanja izvoza na Balkan i moratorija plaćanja koji je proglašen u balkanskim državama. To je označilo nagli prekid privredne konjunktura u Austro-Ugarskoj i nastupanje perioda teške depresije.¹³²⁾ Spoljnotrgovinski deficit Monarhije, koji se pojavio nakon 1906. godine, dosegao je u 1912. god. rekordnu cifru od 743 miliona kruna.¹³³⁾ Mnoge industrijske grane dospjele su u veoma težak položaj, a osobito su bile pogođene tekstilna i papirna industrija. U ljeto 1914. još se nije mogao nazrijeti kraj ekonomske depresije. Izvoz na Balkan još nije bio pokrenut, investicije u industriji su prestajale, a masovna nezaposlenost postala hronična pojava koja je samo nešto opadala iseljavanjem.¹³⁴⁾ Jedinu kompenzaciju predstavljala je orijentacija industrije na ratne potrebe, što je opet u krajnjoj liniji više štetilo nego pomagalo privredi.¹³⁵⁾

Teško stanje industrije, trgovine i finansija djelovalo je na zaoštavanje nacionalnih i socijalnih suprotnosti u Monarhiji i na porast opšte unutrašnjeg nezadovoljstva. Radne mase je osobito pritiskivalo stalno povećanje životnih troškova. Pokušaji Austro-Ugarske u 1913/14. godini da za svoju privredu osigura nova područja djelatnosti učešćem u diobi maloazijske Turske završili su se neuspjehom, budući da se Njemačka nije pokazala spremnom da joj prepusti jednu interesnu sferu u južnoj Anadoliji (Alaya).¹³⁶⁾ S druge strane, Balkan se sve više zatvarao za Austro-Ugarsku, čemu je posebno doprinio francuski kapital. Tako, npr. u Makedoniji je odmah po zauzimanju Skoplja od strane srpske vojske Francusko-srpska banka otvorila svoju filijalu.¹³⁷⁾ Austro-Ugarska nije mogla u Srbiji konkurisati francuskom kapitalu, već je i sama morala pregovarati o kreditima sa francuskim finansijerima. U političkim zbivanjima na Balkanu austrougarski industrijski i trgovački krugovi vidjeli su jedan od glavnih uzroka ekonomskog propadanja Monarhije, pa je upravo u tim krugovima postao glasan poziv za definitivnim razjašnjenjem situacije jednim odlučnim postupkom.¹³⁸⁾ To je bilo od bitnog uticaja na izbijanje ratnog sukoba 1914. godine.

Austrougarske imperijalističke težnje na Balkanu doživjele su konačan slom porazom dvojne Monarhije u prvom svjetskom ratu, poslije čega je uslijedilo i njeno rasulo. Međutim, buržoazija balkanskih država, zavisna od međunarodnog kapitala, bila je nemoćna i nesposobna da konstruktivno i u duhu zahtjeva modernog vremena rješava probleme koje su nametale potrebe privrednog razvitka i opšteg društvenog progressa. Stoga i pored progresivnog koraka koji je u vještački podijeljenoj Makedoniji učinjen likvidacijom feudalnih odnosa, promjene izazvane balkanskim ratovima nisu dovele do znatnijeg ubrzanja njenog

¹³²⁾ H. Benedikt, Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit. Wien—München 1953. str. 170—180.

¹³³⁾ K. H. Werner, *Österreichische Industrie und Aussenhandelspolitik 1848. bis 1948.* (u H. Mayer, *Hundert Jahre Österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848—1948*) Wien 1949. str. 439.

¹³⁴⁾ K. B. Winogradov — J. A. Pissarev, op. cit. str. 31.

¹³⁵⁾ G. W. F. Hallgarten op. cit. Bd. II, str. 375—376.

¹³⁶⁾ OUA, VII Nr. 9285; K. B. Winogradov — J. A. Pissarev, op. cit. str. 14.

¹³⁷⁾ Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 294—295.

¹³⁸⁾ H. Hantsch, op. cit. Bd. II, str. 522.

ekonomskog razvitka. Zaostalost je i dalje ostala u najvećoj mjeri konzervirana. Sve je to bilo praćeno najgrubljom političkom reakcijom, nacionalnim ugnjetavanjem i socijalnim bespravljem radnih masa.

SOME QUESTIONS OF AUSTRO-HUNGARIAN POLICY TOWARDS THE SETTLEMENT OF ECONOMIC RELATIONS IN MACEDONIA AND THE BALKANS DURING THE CRISIS OF 1912/1913.

Summary

The author shows first the economic importance of the Balkans and in particular European Turkey for industrial exports in connection with the changes which the policy of high protective duties initiated in the twentieth century. International trade with European Turkey and especially with Macedonia, Kosovo and part of the Novopazar Sanjak went mainly through Thessalonica. In the years before the Balkan Wars, the Dual Monarchy occupied first place in the total amount of imports into Thessalonica, from where Austro-Hungarian goods were transported overland to the interior of the Balkans.

The author emphasises the fact that in Austrian business circles the Tripolitan War awoke the desire to exploit this Italian enterprise to enlarge its own sphere of interest in the Balkans. At the beginning of 1912 a megalomaniac idea emerged that Austrian capital should expand its shares from Bosnia to Albania and Macedonia and occupy them economically. That was, however, in harmony with Berchtold's stand concerning the Western part of the Balkan peninsula as an influential sphere of the Monarchy. He considered it the task of Austro-Hungarian diplomacy to discourage foreign aspiration from these regions and secure the economic predominance of Austro-Hungary in them. Turning to the policy of Austro-Hungary after the outbreak of the Balkan Wars, the author dwells on the illusory intention of concluding a free trade association of the Monarchy with the Balkan states. On the basis of a memorandum of leading Austrian industrial corporations to Count Berchtold, he states that the real initiators of certain steps in Austro-Hungarian diplomacy taken in this direction were the leading Austrian industrial circles. Austrian industrialists were particularly frightened by losses of markets in former regions of European Turkey but at the same time they had no feeling for reality and thought the moment had come when, the conclusion of the Balkan Wars, they could not only preserve the existing markets but also considerably expand them. Their final aim was the economic take-over of the Balkans by the Monarchy and the creation of a closed economic area, in which, Austrian industry having secured the market, would dominate unchecked and develop raw materials and the production of food.

The author then pays special attention to the unsuccessful efforts of Austro-Hungary at the London Conference to keep the regime of capitulation as long as possible on former Turkish territories. The Monarchy was first and foremost interested that in the concluding of a new agreement between the Great Powers and Balkan States, the right which belonged to the Great Powers in the economic sphere (the Turkish system of customs duties with the freedom of trade from taxes and foreign citizens from taxes etc.), be preserved. Austro-Hungary tried unsuccessfully in the struggle to get the

London Conference to take up the position analagous to that of the Berlin Conference in its time with respect to the validity of economic contracts in the territories which the Balkan States had annexed.

The writer, however, is most concerned with a hitherto unknown Austro-Hungarian Programme for an economic agreement with the Balkan States which was established at the joint meeting of the Council of Ministers on 16th and 17th February 1913. This programme was the result of a compromise reached between the Austrian and Hungarian governments and an attempt to adapt Austro-Hungarian foreign policy to the changed circumstances in the Balkans. The programme served as a starting-point for diplomatic action of the Monarchy to regulate economic relations with the Balkan countries, although some of its points had to be modified later.

The programme provided basically for a revival of the trade contract of 1908 with Serbia, the tranzit permit given to Serbia for transportation of live cattle through the Monarchy, and an increase of the import contingency of cattle from Serbia to 85.000 pigs and 35.000 cattle. The main point of these concessions was the delayed attempt to put a limit on the economic emancipation of Serbia from Austro-Hungary and to oppose the Serbian Railway policy. Hungarian opposition caused the question of a customs union in the programme to be left in suspense. In talks with Bulgaria and Greece a reduction of import duty and the conclusion of a new or revised edition of the existing contract was to have been made. Particularly in relation to Macedonia, the Programme intended to keep the former rights of the Austrian and Hungarian tobacco regime as well as securing decisive Austro-Hungarian influence in Thessalonica, which according to the programme, was to be a free port.

Railway policy occupied the most important place in the programme of 16 and 17 February 1913. Berchtold intended the railways to play the part of being a special instrument for preserving and strengthening the political and economic influence of the Monarchy in the Balkans. The programme provided Austria with the right to build and exploit:

1. the line across Montenegro and Albania to where it joined the Greek network of railways
2. The Sanjak railway
3. the line from Bitolj towards the Adriatic Sea.

Besides this, the Monarchy was to press for the building of the following as soon as possible:

1. the connection of Vardišta — Užice
2. a new connection with Istanbul and Thessalonica through Bulgaria and Romania
3. to establish a junction with the Greek railways on the line Skoplje—Thessalonica.

The Austro-Hungarians also agreed to the building of the Serbian Adriatic Railway in the programme. The monarchy also intended to secure its transportation interests by expanding the old or concluding new Railway conventions with the Balkan States.

The question of maintaining the rights of the existing private railways in former Eurooapean Turkey and the buying-up of shares of the Oreintal railways by Austro-Hungary occupied a very important place in the programme and concepts of Count Berchtold. The writer has shown, however,

how the Austrian ministers offered resistance to the planned financial transaction and proceeding from narrower Austrian interests brought into question altogether the justification for the most important of Berchtold's railway plans.

While Austro-Hungarian diplomats were attempting to secure the political and economic position of the Monarchy as a Great Power in the Balkans, considerable economic changes were taking place in the former Turkish territories which the Austrian and Hungarian economic circles were watching with great attention. Dr. M. Mautner who travelled in the Vardar and Aegean parts of Macedonia after its partition, noticed the attempts of the Skoplje merchants to become independent from the wholesalers of Salonica but at the same time he saw the beginnings of the attempts by the Belgrade market to take over the rôle of Salonica and of the Serbian State Railways to turn the flow of goods from Skoplje through Serbia, as being the most important factor. He stresses in particular the difficult economic position of Bitolj, with the establishment of the new boundaries.

Finally the author shows the consequences, which the Balkan Wars had for the economy of Austro-Hungary and their importance for the outbreak of conflicts in 1914.